communicated it to the Greeks (a vain, concieted people, who never penetrated the depths of oriental wisdom) ; from whom the Romans had theirs. And after barbarity had spread itself over the western world, the Arabians, by their conquests, restored it again in Europe. And it is the wildest conciet that can be imagined, for us to suppose that we have greater geniuses, or greater application, than is to be found in those Countries. "

(Ockleys' History of the Saracens.)

गोषवारा.

असो. दुराग्रही लोकांच्या वेड्या समजुतींचा व क्लिष्ट कल्पनांचा भयंकर आणि दुष्ट परिणाम वाचकांच्या हृत्पटिकेवर यत्किंचित्ही होऊं नये एतदर्थ, जरा खोल पाण्यांत शिरून खंडनमंडनादि क्रियेचा यथावकाश अंगिकार करणें केवळ भागच पडलें. तथापि, यथाशक्ति, ही जी कांहीं थोडीबहुत देशसेवा केली आहे तितक्यानें थोडेंबहुत तरी खऱ्या मार्गाचें दिग्दर्शन झालें असेल अशा समजुतीनें, प्रस्तुत विषय, ह्मणजे वेदाच्या पौराणत्वाबद्दल नाक्षत्रिक प्रमाण, याचें विवेचन करण्याकडे वळतों.

नाक्षत्रिक प्रमाणानें वेदाच्या कालाचा सिद्धता.

आतां, वेदकालाचा नाक्षत्रिक प्रमाणानें अगदीं निश्चयात्मक रीतीनें निर्णय होणें जरी अशक्य आहे, तरी त्याविषयीं कांहीं अटकळ करण्याचें यथार्थ साधन आपणास उपलब्ध आहे; त्यावरून गणित करून तो

पुराणकाळ काढतां येतो. हें साधन म्हटलें म्हणजे संपात बिंदूंचें चलन होय. ह्या चलनाचें दिग्दर्शन ज्योतिष म्हणून जें एक वेदांग आहे त्यांत केलेलें आढळतें, व त्या काळीं सूर्य कोणत्या अयनांशावर होता हेंही सांपडतें. हा ज्योतिषग्रंथ लगध नामक ऋषीनें केलेला असून त्यांत त्यानें आपल्या वेळेचीं अयनवृत्तांचीं संपातस्थलें सांगितलेलीं आहेत. त्यावरून असें सिद्ध होतें कीं त्या वेळच्या आणि सांप्रतच्या संपात बिंदूंत तेवीस अंशाचें अंतर पडलें आहे. संपात बिंदू म्हणजे विषुववृत्त व क्रांतिवृत्त यांचा ज्यांत परस्पर छेद होतो ते दोन बिंदू होत. यांस तीस अंश क्रमण्यास अजमासें दोन हजार वर्षें लागतात; आणि हे प्रतिवर्षास मागेंच सरकत असतात. त्यावरून गणित केल्यानें असें समजतें कीं, ह्या लगध ऋषींच्या ज्योतिषग्रंथाचा काळ ११८१ अक्राशे—एक्यांशी वर्षें ख्रिस्ती शकापूर्वी होय. आणि म्हणूनच असा सिद्धांत ठरतो कीं, जर वेदांगालाच आजमित्तीस सुमारें तीन हजारावर वर्षें होऊन गेलीं आहेत, तर आमचे आदि वेद निर्माण झाल्याला १०,००० दहा हजारावर वर्षें झालीं असावीं, असें पूर्वी दिलेल्या प्रमाणावरून विशेष खात्रीपूर्वक वाटतें.

मार्टिन्‌हौ म्हणून एक विख्यात संस्कृत पंडित होऊन गेला. त्याच्या मतें वेदाचा काल इ० स० पूर्वी दोन

मार्टिन्हौचें वेदकालाविषयीं मत.

हजार वर्षे होय. ह्या गृहस्थानें ऐतरेय ब्राह्मणावर एक सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला आहे. ह्याला सुमारें पंधरा वीस भाषा येत असून, त्यास इतिहासाचें ज्ञान फारच चांगलें होतें. हा हिंदूंच्या कर्ममार्गाचा इतका षोकी होता कीं, त्यानें आपल्या बंगल्यांत एक यज्ञही करविला होता.

असो. येणेंप्रमाणें वेद पौराणत्व नाक्षत्रिक प्रमाणांनीं

बाह्य व भूगोलविषयक प्रमाण.

निर्वेध सिद्ध झाल्यावरून, आतां २ बाह्य व ३ भूगोलशास्त्र विषयक प्रमाणांनीं, त्याची कितपत शाबिती होते याविषयीं विचार करूं. ऋग्वेदांतील अगदीं प्रथमच्या ऋचांवरून हिंदुलोक काबुलांतील कुभानदी, वायव्यप्रांत, आणि पंजाब, या प्रदेशांत पसरलेले अस-

---

१. हा वेदकालाचा उत्तरार्ध समजला पाहिजे.

वेदकालाचा पूर्वार्ध, इसवी सनापूर्वी, दहा हजार वर्षांपासून समजला पाहिजे.

"Thus the Rigveda, the most ancient work that exists in any language known at present, must have been composed between 6,000 and 4,000 B. C."

"The period from 10,000 to 6,000 B. C. is also not too much for the development of that primitive Aryan language which afterwards blossomed in the Rigveda hymns and branched off in several dialects such as Greek, Zend and Sanskrit."

त्याचें दिसतें. त्यानंतर क्रमाक्रमानें त्यांनीं **सरस्वति नदी**च्या पलीकडे जाऊन, थेट **गंगा** (ह्मणजे **भागीरथी**) नदीपर्यंतचा प्रदेश काबीज करून तो व्याप्त केल्याचें, त्या पुढील **वेद** ऋचांवरून उघड होतें. तदनंतर काल-वशात **विंध्याद्री** ओलांडून हे लोक सरकत सरकत **सह्याद्री**नजीक येऊन ठेपले. येथील प्रांत अति वि-शाल आणि अरण्यमय असून त्यांत भील, किरात, वगैरे मूळच्या राहणाऱ्या रानटी लोकांची वस्ती होती. हे लोक फारच क्रूर व भयंकर असून, त्यांच्या एकंदर स्थितीचा विचार केला तर ते पशुतुल्यावस्थेंतच होते, असें ह्मटलें तरी चालेल. अशां प्रकारच्या सर्व लोकांस पराजित करून **दंडिकारण्यासारखीं** भयानक वनें, व ओसाड आणि निर्जन प्रदेश, त्यांनीं एकामागूनएक हस्तगत केले. पुढें **सह्याद्रि** व **पूर्वघाट** या पर्वतद्वयांची दक्षिण सरहद्द जो उच्च **नीलगिरी**, तो शनैः शैन परंतु दृढनिश्चयानें उत्क्रमून, आमचे अतिपुराण काळचे **हिंदुलोक** आपली **विजयध्वज**पताका फडकावीत फडकावित, थेट **कन्या-कुमारीका** टोंकापर्यंत येऊन पोहों-

रामचंद्राचें साम्राज्य.

चले. तदनंतर **हिमालयापासून** तो तहत् **सिंहलद्वीपापर्यंत**, अखिल **भरत खंडांत** व त्या-च्याही पलीकडे आपलेंच **साम्राज्य** स्थापन करण्याच्या महत्वाकांक्षेनें, प्रचंड **हिंदी महासागर** व अति पवित्र

सेतुबंध रामेश्वर उल्लंघून, त्यांनीं आपला तळ सुप्रसिद्ध **रावण नगरींत** (लंकेंत) च दिला; आणि तेथील बलाढ्य **लंकाधिपतीस** पदच्युत करून, अखेर आपलेंच प्रभुत्व व एकछत्रीराज्य स्थापन केलें. अशा प्रकारचें अति साहसाचें व दीर्घ प्रयत्नाचें काम **हिंदुलोकांनीं** हातीं घेऊन शेवटास नेलें. ह्यांत त्यांची एकनिष्ठा व चित्तासक्ति, धैर्य व उद्यम सातत्य, पराक्रमशीलता आणि स्वावलंबन, हीं उत्तम रीतीनें व्यक्त होतात.

युधिष्ठिराचें साम्राज्य.

हें **हिंदुसाम्राज्य** बराच कालपर्यंत चालल्यावर, शें-कडों वर्षानंतर, त्याच्या विभागाबद्दल दैवदुर्विपाकानें आपसांत मोठीच या-दवी सुरू झाली. एक पक्षाला **धृतराष्ट्राचे दुर्योधनादि** शतपुत्र असून, प्रतिपक्षाकडे **युधिष्ठिरादि** पंचकडी होती. पहिल्या पक्षाला **कौरव** अशी संज्ञा असून दुसऱ्या पक्षांत **पांडव**, आणि त्यांचे अनुयायी होते. या पक्षद्वयांत शेवटीं मोठें तुमुल युद्ध होऊन, जयश्रीनें अखेर पंच **पांडवांच्या** गळ्यांतच माळ घातली. त्यामुळें सर्वांत वडील या नात्यानें **धर्मासच** राज्यपद प्राप्त झालें. त्यानंतर **ब्राह्मणी धर्म**

ब्राम्हणी धर्माचा सर्वत्र प्रसार.

सर्व **हिंदुस्थान**भर मोठ्या झपाट्यानें पसरला. आणि **हिंदूंच्या राजकीय** व **धर्म साम्राज्याचा** पूर्ण ठसा **हिमालयापासून** तों तहत् **सिंहलद्वीपापर्यंत** जिकडे तिकडे

चिरकाल राही असा उमटला. कल्पना करा कीं, येवढी मोठी घडामोड होण्याला हजारों वर्षें गेलीं असलीं पाहिजेत!!! प्रथमतः या देशांत आपली स्थिति चिरकाल राही अशाविषयीं हिंदूंचा प्रयत्न; तदनंतर अधिवासित देशाचा शनैः शनैः संप्रसार; त्यांच्या प्राथमिक अवस्थेंत त्यांच्या मनांतील नैसर्गिक उद्गारं; त्यांची काव्यरचना, धर्मरचना, व सामाजिक रचना; त्यांचा बुद्धिप्रभाव व त्याचा समाजावर एकंदर परिणाम; त्यांच्या मनोविकासाचें क्रमाक्रमानें स्थित्यंतर; त्या मनोविकाराची नूतन म्हणजे बाल्यावस्था, तारुण्यदशा, आणि वृद्धावस्था म्हणजे ती पूर्ण स्थितीप्रत पोहोंचण्याचा काल; तदनंतर प्राप्त झालेली विकास वैचित्र्याची पूर्णावस्था; त्यांची पराक्रमशीलता व महत्वाकांक्षा, आणि ती सफल होण्याविषयीं त्यांचे अश्रांत श्रम व दीर्घोद्योग; ह्या सर्व गोष्टी मनांत आणिल्या म्हणजे, येवढा अफाट देश पादाक्रांत करून त्यांतील रानटी आणि बलवान् लोकांवर आपली एकछत्रीसत्ता बसविण्याला, तसेंच एका टोंकापासून तों तहत दुसऱ्या टोंकापर्यंत राजकीय व ब्राह्मण धर्माचें **अप्रतिहत साम्राज्य** स्थापन करण्याला, अनेक शतकें लोटलीं असावींत, यांत यत्किंचित्‌ही शंका नाहीं.

या वेळच्या स्थितींत, दुसरी एक महत्वाची आणि विचार करण्यासारखी गोष्ट मनांत आणिली पाहिजे, ती

त्या वेळच्या व हल्लींच्या स्थितींतल्या महदन्तराचें दिग्दर्शन.

ही कीं, हल्लीं सारखें त्या पुरातन काळीं, ह्मणजे सुमारें आठ दहा हजार वर्षांमागें, दळण वळणाचें बिलकुल साधनच नव्हतें. आज मित्तीस म्हटलें तर आपणाला हं हं म्हणतां शेंकडों कोसांची मजल करता येईल. निमिषार्धांत म्हटल्या ठिकाणीं हवीती बातमी देतां येईल. नेमलेल्या ठिकाणीं पाहिजे ती सामग्री पोहोंचवितां येईल. आणि नियमित वेळीं, हवात्या प्रकारचा, पाहिजे त्या ठिकाणीं, व अनेक साधनांनीं हरतऱ्हेचा बंदोबस्तही करतां येईल. कारण, रस्ते, सडका, लोहमार्ग, तारायंत्र, वगैरे नाना प्रकारचीं साधनें हल्लीं उपलब्ध आहेत. परंतु ह्यांपैकीं एकाही गोष्टीची त्या काळीं अनुकूलता नव्हती. त्या वेळेस म्हटलें म्हणजे जिकडे तिकडे जंगली प्रदेश, अफाट अरण्यें, खडकाळ मुलूख, रेताळ मैदानें, विशाळ नद्या, आणि विस्तीर्ण पर्वत, असे इतस्ततः चोहोंकडे असून, कोठेंही दळणवळणाचे मार्ग, किंवा प्रवासाचीं साधनें, बिलकुल नव्हतीं.यामुळें, एका प्रदेशांतून दुसऱ्या प्रदेशांत जाणें म्हणजे महत् प्रयासाचें, अति कष्टाचें, आणि विशेष दिनावधीचें काम असे. अशा वेळीं, देशांत नवीनच वसाहत करून एकामागून एक असे देश जिंकणें, जिंकलेल्या लोकांस आचार विचारसंपन्न करणें, त्यांस विद्याज्ञान देणें, आणि एकंदर देश, ज्ञानाचें भांडार, संप-

त्तीचें माहेर घर, व सुखाचें इंद्रभुवन करून सोडणें, म्ह-णजे खरोखर हजारों वर्षांचें व सतत परिश्रमाचें काम होय. आणि रामायणांतील विजयाला व महाभारतांतील तुमुल युद्धालाच जर हजारों वर्षें लोटलीं आहेत, तरे मग वेद हे दहा हजार वर्षांपूर्वींचे असावेत, असें मानण्यास कोणती हरकत ? कारण प्रथमतःच त्यांची निर्मिती असून तदनंतर रामायण, महाभारत, वगैरे महाकाव्यांतील गोष्टी घडून आल्या आहेत, हें जास्त सांगावयास नको.

याप्रमाणें बाह्य व भूशास्त्रविषयक प्रमाणांनीं सुद्धां वेदांचें अति पौराणत्व सिद्धवत् ठरल्यामुळें, आतां ४ थें जें आभ्यंतर प्रमाण हें त्यांचें पौराणत्व सिद्ध करण्याच्या कामीं कितपत उपयोगीं पडतें, याविषयीं विचार करूं.

आभ्यंतरप्रमाणावरून वेदपौराणत्वाची सिद्धि.

वेदांपैकीं आदिवेद म्हटले म्हणजे ऋग्वेद होत. याचें अव्वलपासून अखेरपर्यंत साद्यंत अवलोकन केलें म्हणजे एकंदर हिंदु-लोकांच्या मनाच्या स्थित्यंतराचा इतिहास, अंथपासून इतिपर्यंत समग्र कळून येतो. इतकेंच नाहीं तर, त्यांच्या मनोगतींत क्रमशः कसकसे फेरफार होत गेले, आणि शेवटीं ते उन्नतीच्या कोणत्या पराकाष्ठेच्या अवस्थेप्रत पावले, याचें उत्तम दिग्दर्शन त्यांत होतें. आमच्या वेदकालीन हिंदूंच्या मनाची स्थिति

वेदकालीन मनाची बाल्यावस्था.

प्रथम उद्दाम असून, ती अगदीं बाल्यावस्थेंतच होती असें म्हटलें तरी चालेल. त्यावेळीं, प्रथम त्यांच्या मनावर बाह्यसृष्टिचमत्कृतीचा संस्कार होऊन, पृथिवी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश, या पंचतत्वांनीं त्यांच्या चित्तवृत्तीवर आपला भरपूर अम्मल बसविला. त्यामुळें त्या सर्व तत्वांस देवता कल्पून, आपलें सर्वस्वी पोषण आणि सर्वतोपरी सांभाळ करणारे, व यथाकालीं इच्छित मनोरथ पूर्ण करणारे, हेच लोकपाल आहेत असें समजून त्यांनीं त्यांचा मनोभावानें व अति प्रेमपूर्वक धांवा केला; आणि जी जी उणीव त्यांस भासूं लागली ती ती पुरी पाडण्याविषयीं त्यांनीं उचित काळीं त्यांची यथामति प्रार्थनाही केली. ह्या अवस्थेंत सर्व तत्वांच्या शक्तीचें त्यांस पूर्ण रीतीनें आकलन झालेलें नसल्यामुळें, जी जी पृथक्‌शक्ति भिन्न भिन्न काळीं भासमान झाली, ती ती सर्वथैव श्रेष्ठ आहे असें त्यांनीं त्या त्या वेळीं मानिलें. तदनंतर कालगतीनें अकरा भूदेवता, अकरा स्वर्देवता, व अकरा आकाशदेवता अशा त्यांनीं कल्पिल्या; परंतु तेवढ्यांनींही पूर्तता न होऊन त्यांची संख्या पुढें पुढें इतकी वाढत गेली कीं, ती तीन हजार तिनशें एकूणचाळीसपर्यंत येऊन पोहोंचली.

याप्रमाणें बराच कालपर्यंत अनेक देवताश्रेष्ठत्व

वेदकालीन मनाची युवावस्था, किंवा पूर्वार्ध.

प्रचारांत होतें. परंतु कालगतीनें ही मनाची बाल्यदशा जाऊन त्याला तरुणावस्था प्राप्त झाली. त्यामुळें दिवसानुदिवस बुद्धि जास्त प्रगल्भ होऊन मनाची विचारशक्ती जास्त वाढत चालली. अशा स्थितींत अनेक देवताप्रभुत्व विलयास गेलें, व एकंदर देवता समुदायाच्या तीन कोटी ठरविण्यांत आल्या; **१ भूदेवता, २ आकाशदेवता,** आणि **३ स्वर्देवता.** ह्या व्यवस्थेनें अनेक देवतांचें एकीकरण होऊन प्रत्येक देवतेचा सदरहू तीनपैकीं कोणत्या तरी एका कोटींत समावेश करण्यास उत्तम साधन मिळालें. या कारणानें प्रथमावस्थेंत उत्पन्न झालेल्या विचारांचा व कल्पनांचा बालिशपणा जाऊन, त्यांस गांभीर्य व तीव्रता पुष्कळ अंशीं प्राप्त झालीं. ह्या दशेंतही बराच काळ लोटला असावा. तदनंतर सदरहू दोन्ही प्रकारच्या स्थितींत म्हणजे मनाच्या बाल्ययुवावस्थेंत, विचारशक्तीनें आणि स्थिर अभ्यासानें त्या मनास उत्तम प्रकारचें शिक्षण मिळालें. शिवाय त्या प्रत्येक अवस्थेंत झालेल्या स्थित्यंतराचाही चांगला अनुभव क्रमशः प्राप्त झाला.

वेदकालीन मनाची वृद्धावस्था, किंवा उत्तरार्ध.

त्यामुळें, हें पूर्वार्ध लोटून उत्तरार्धांत मनाचा शिरकाव होतांच, त्याची विचारसरणी शनैः शनैः विकास पावत गेली; आणि मनोभास्कराचा पूर्ण उदय होण्यास

उत्कृष्ट संधि सांपडली, व पुष्कळ अवकाशही मिळाला. त्यायोगानें सार कोणतें व असार कोणतें, ग्राह्य कोणतें व त्याज्य कोणतें, नित्य कोणतें व अनित्य कोणतें, इत्यादि गोष्टींचा व कार्यकारणभावाचा पूर्ण ठसा त्यांच्या मनावर बिंबत गेला. तेव्हां अर्थात्च अनेक देवतासमूह, किंवा पंचमहाभूतें, अथवा देवता वर्गत्रय, यांची स्वतंत्र शक्ति नसून त्या सर्वांचें **आदिकारण** निराळेंच आहे, व तेंच सर्वत्र भासमान होतें असें त्यांस वाटूं लागलें. हें **आदिकारण**च सर्व शक्तिमान् असून, भासमान होणारी यच्चावत् वस्तु त्याचेंच **विराट् स्वरूप** आहे, आणि हीं **पंचमहाभूतें** देखील त्याचेच केवळ गुलाम व बंदे नोकर आहेत. तेंच **आदिकारण** उत्पत्ति, स्थिति, व लय, या अवस्थात्रयांचें नियामक असून त्याच्या सत्तेशिवाय आणि आज्ञेखेरीज झाडाचें पानही हालत नाहीं, अशी आमच्या पूर्वजांची हळूं हळूं पूर्ण खात्री झाली, व त्याच **आदिकारणा**च्या विलक्षण शक्तिप्रभावावर त्यांची अचल श्रद्धा बसली. ह्या श्रद्धेचें तथ्यस्वरूप,

सर्व वस्तूंच्या अनादिसिद्ध अंशा एक कारणाविषयीं आर्यांची अचल श्रद्धा.

भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदयति सूर्यः ।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावतिपंचमइति ।

ह्या उपनिषदांतील महावाक्यांत चांगलें प्रतिबिंबित होतें.

ह्याप्रमाणें, इतक्या पूर्णतेप्रत मन पावण्याला संवत्सराची किती शेतकें सर्वभक्षी काळाच्या जबड्यांत

---

१ "And while the claims of the written Records of Indian literature to a high antiquity—its beginnings may perhaps be traced back even to the time when the Indo—Aryans still dwelt together with the Persa Aryans—are thus indisputably proved by external, geographical testimony, the internal evidence in the same direction which may be gathered from their contents, is no less conclusive. In the songs of the Rik, the robust spirit of the people gives expression to the feeling of its relation to nature, with a spontaneous freshness and simplicity; the powers of nature are worshipped as superior beings, and their kindly aid besought within their several spheres. Beginnings with this nature-worship which everywhere recognises only the individual, phenomena of nature, and those in the first instance as superhuman we trace in Indian literature the progress ot the Hindu people through almost all the phases of religious development through which the human mind generally has passed. * * * *

The number—already considerable—of these natural duties, these regents of the powers of nature, is further increased by the addition of abstractions, taken from ethical relations; and to these as to the other duties divine powers, personal existence, and activity are ascribed. Into this multitude of divine figures, the spirit of enquiry seeks at a later stage to

पुढें चालू.

गेल्या पाहिजेत, हें विशेष रीतीनें सांगण्याची जरुरी नाहीं. आयतें ज्ञानाचें भांडार प्राप्त झालें तरी देखील, तें ग्रहण करण्यास मनाची तयारी होऊन तें

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

introduce order, by classifying and co-ordinating them according to their principal bearings."

"The principle followed in this distribution is, like the conception of the dieties themselves, entirely borrowed from the contemplation of nature. We have the gods who act in the heavens, in the air, upon the earth; and of these the sun, the wind, and fire are recognised as the main representatives and rulers respectively. These three gradually obtain presidence over all the other gods, who are only looked upon as their creatures and servants. Strengthened by these classifications, speculation presses on and seeks to establish the relative position of these three dieties, and to arrive at unity for the supreme Being. This is accomplished either speculatively, by actually assuming such a supreme and purely absolute Being, viz. "Brahman" (neut), to whom these three in their turn stand in the relation of creatures, of servants only; or arbitrarily, according as one or other of the three is worshipped as the supreme god." * * * *

(The History of Indian literature by Pr. Weber. P. P. 3/6.)

पुढें चालू.

उन्नतावस्थेप्रत पोहोंचण्यास शतकेंच्या शतकें लोटतात. मग त्या वेदकालीन हिंदूची तर मूळपासूनच स्वपराक्रमार्जित सिद्धी, व स्वकष्टार्जित साधन असल्यानें, त्यांस अशी कुशाग्रबुद्धी, व ही मनाची उन्नतावस्था प्राप्त होण्याला हजारों वर्षें लागलीं असतील यांत नवलतें काय ??? तेव्हां आभ्यंतरीच्या प्रमाणानें देखील वेदपौराणत्व सिद्ध झाल्यावांचून राहत नाहीं, हें उघड आहे.

आतां, एकंदर सर्व प्रमाणांनीं वेदपौराणत्व व संस्कृत विद्येचें प्राचीनत्व इतकें दृढतर आणि निर्विवाद सिद्ध होतें कीं, प्रोफेसर वेबर सारख्या अति तीक्ष्ण गुणदोष-विवेचकानें देखील तें निष्प्रांजलपणें कबूल केलें आहे.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

१ "The reasons, however, by which we are fully justified in regarding the literature of India as the most ancient literature of which written records on an extensive scale have been handed down to us, are these :—

In the more ancient parts of the Rig-veda-samhita, we find the Indian race settled on the north western borders of India, in the Panjab, and even beyond the Panjab, on the Kubha * * in Kabul. The gradual spread of the race from these seats towards the east, beyond the Saraswati and over Hindustan as far as the river Ganges, can be traced

पुढें चालू.

आतां, अध्यात्मविद्येंत आमच्या हिंदुलोकांचे इतके
अध्यात्मविद्येंत हिंदूंचा पुरातन शोध. गहन विचार होते कीं, ह्या जगताचें आदिकारण काय असावें अशाविषयीं त्यांचा तीव्र कोटिक्रमं, कुशाग्र बुद्धिवाद, आणि अती

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

in the later portions of the Vedic writings almost step by step. The writings of the following period, that of the epic, consist of accounts of the internal conflits among the conquerors of the Hindustan themselves, as, for instance, the Maha Bharata ; or of the farther spread of Brahmanism towards the south, as, for instance, the Râmâyana. If we connect with this the first fairly accurate information about India which we have from a Greek source viz, from Megastenes, (who as ambassador of Scleucus resided for some time at the Court of Chandragupta), it becomes clear that at the time of this writer the Brahmanising of Hindustan was already completed, while at the time of the Periplus * * the very southermost point of the Dekkan had already become a seat of the worship of the wife of Siva. what a series of years of Centuries must necessarily have elapsed before this boundless tract of country, inhabited by wild and vigorous tribes, could have been brought over to Brahmanism ! !

१ Several hymns of a speculative purport in the last book of the Rig-samhita testify to a great depth

पुढें चालू.

सुक्ष्म विवेचनपद्धति, हीं पाहून कोणालाही आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाहीं. व ह्या अध्यात्मविद्येचा व्यासंग त्यांनीं इतक्या पुरातन काळीं केला होता कीं, त्या वेळेस या भूतलावरील इतर सुधारलेलीं राष्ट्रें केवळ गाढ निद्रावस्थेंतच होतीं. मिसरदेश तर बाल्यावस्थेंतच असून त्याचे भव्य, विशाळ, विस्मयकारक, आणि गगनचुंबी मनोरे, अजून अस्तित्वांतही आले नव्हते. यूरोपांतील पत्तनाशिरोमणि आथेन्स, व रोम, यांचा तर जन्म देखील झाला नव्हता. अशा वेळीं, आमची दयितभूमिका, (प्राचीन भरतखंड, व अर्वाचीन हिंदुस्थान हें), सर्व शास्त्राचें विश्रांतिस्थान, निगमविद्येचें माहेर घर, आणि ऐहिक सुखाचें केवळ इंद्रभुवन, होऊन राहिली. जिकडे तिकडे उद्यमशील लोकांनीं केलेल्या प्रय-

त्या वेळीं इतर राष्ट्रांची गाढ निद्रा, व

हिंदुस्थानचें ऐश्वर्य, आणि मानसिक उन्नति.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

and concentration of reflection upon the fundamental cause of things, necessarily implying a long period of philosophical research in a preceding age. This is borne out by the old renown of Indian wisdom, by the reports of the companions of Alexander as to the Indian gymnasophist's &c. "

(The History of Indian literature. By Professor Weber, P. 27.)

त्नाचें फल सहजींच दिसत होतें. शस्यसंग्रहाची उद्दाम श्री सर्वत्र भासत होती. निपुण शिल्पकारांनीं आपलें सर्व चातुर्य खर्चून तयार केलेलीं अप्रतीम वस्त्रें आणि सुंदर तंतुपट, आबालवृद्ध वापरीत होते. सुतार वर्गाचें अलौकिक चातुर्य सर्वत्र दिसत होतें. वस्तुनिर्माण कौशल्य चोहोंकडे भासमान होत होतें. गवंड्यांनीं देखील आपलें अनुपम्य सामर्थ्य यथावकाश दाखविण्यांत कसर केलेली नव्हती. चक्रवर्ती, मांडलिक प्रभु, व आर्यवर्ग हे आपल्या ऐश्वर्याप्रमाणें इंद्रभुवनासारख्या विशाल, भव्य, उज्ज्वल, आणि रमणीय मंदिरांत राहून नानाप्रकारचे विलास भोगीत होते. तसेंच, अशा पराक्रमशील चक्रवर्ती राजांचे व उदार पुरुषांचे पवाडे गाण्यास, आणि सुकीर्तीच्या दुंदुभीची गर्जना करण्यास, कविसमुदायाचीही रेलचेल होती. तत्ववेत्यांची देखील इकडे उणीव नव्हती. तथापि, ते उत्क्रांतीच्या पूर्णावस्थेंत असल्यामुळें सृष्टींतील सर्व वैभव व ऐश्वर्य नश्वर समजून, ते अरण्यांत चित्तैकाग्रता करीत, व एकांत वासांत राहत असत.

संस्कृत विद्येचा उपयोग.

बरें, ही निगमविद्या, हा शास्त्रोदधि, व हें अनेककला वैचित्र्य, अशीं केवळ कर्णपरंपराच नव्हतीं. तर तीं सर्व प्रत्यक्ष भासमान असून, उपलब्ध असलेल्या

सर्व ग्रंथसमूहाचें त्यांत उत्तम रीतीनें संरक्षण केलेलें आढळतें. यामुळें त्यांचा आज मित्तीसही इतिहासकारांस, भाषातत्वज्ञांस, आणि तत्ववेत्यांस मोठाच उपयोग होतो.

हिंदू लोकांविषयीं थार्न्टन इतिहासकाराचें मत.

हिंदुस्थानच्या लोकांविषयीं थॉर्न्टन् हा हिंदुस्थानचा इतिहास लिहित असतांना असें ह्मणतो कीं:—

"Ere yet the Pyramids looked down upon the valley of the Nile—when Greece and Italy, those cradles of modern civilization, housed only the tenants of the wilderness, India was the seat of wealth and grandeur. A busy population had covered the land

---

१. * * * "At the same time the attention of the historian the philo-logist and the philosopher was roused to the fact that a complete literature had been preserved in India, which promised to open a new leaf in the ancient history of mankind," and deserved to become the object of serious study."

"No one who wishes to acquire a thorough knowledge of these or any other of the Indo-European languages, no one who desires to study the history of that branch of mankind to which we ourselves belong, and to discover in it the first germs of the language and mythology of our fore-fathers—can for the future dispense with some knowledge of the language and ancient literature of India."

(Muller's Sanskrit literature.)

with marks of its industry; rich crops of the most coveted productions of Nature annually rewarded the toil of the husbandman; skilful artizans converted the rude produce of the soil into fabrics of unrivalled delicacy and beauty, and architects and sculptors joined in contributing works, the solidity of which has not in some instances been overcome by the revolution of thousands of years. The princes and nobles of India, unlike the wandering chieftains of the neighbouring countries, already dwelt in splendid places,and clothed in the gorgeous products of its looms, and glittering with gold and gems, indulged a corresponding luxury in every act and habit of their lives. Poets were not wanting to celebrate the exploits of their ancestors, nor philosophers to tread the mazes of metaphysical inquiry and weave the net of ingenious speculation, with as much subtlety, and perhaps with not less success, than has attended the researches of subsequent inquiries."

(Thornton's History fo India.)

तात्पर्यार्थ.

ह्यावरून युरोपखंडांत अत्यंत पुरातन मानलेलीं जीं ग्रीक व रोमन राष्ट्रें त्यांहून, किंबहुना त्यांसही पूज्य होऊन गेलेलें असें जें मिसरदेशचें फार प्राचीन राष्ट्र, त्यापेक्षांही

आमचे हिंदुलोक व त्यांचे संस्कृत ग्रंथसमूह अतिपुरातन आहेत असें उघड होतें. आणि आतां दिवसानुदिवस, सर्व देशांतील संस्कृतज्ञांची अशी बालंबाल खात्री होत चालली आहे कीं, वेदांइतका पुराण ग्रंथ पृथिवीच्या पाठीवर दुसरीकडे कोठेंही नाहीं.

वेदांचा ऐतिहासिक दृष्टीनें अमूल्य उपयोग.

आतां वेदांचा कसा व किती उपयोग आहे याविषयीं थोडा विचार करूं. एकतर खुद्द आम्हांसच त्या वेदरूपी इतिहासाचा अमूल्य उपयोग आहे. आणि दुसरें असें कीं, जितक्या अंशानें आम्हांस त्या अतिप्राचीन इतिहासाचा उपयोग आहे, तितक्याच अंशानें अखिल जगासही त्याचा अवर्णनीय उपयोग आहे. कारण कीं, सर्व जगांत वेद हेच अति पुराण लेख असल्यामुळें, मानवी कुटुंबाच्या मूलस्थितींतील अथपासून इतिपर्यंतची समग्र माहिती उपलब्ध होण्यास दुसरें कोणतेंही साधन नाहीं, अथवा अन्य कोणताही मार्ग नाहीं. सर्वांचें आदिमूलच वेद असल्यामुळें, मनुष्यमात्राचे प्रथमावस्थेतील मनोधर्म यावरूनच समजतात. त्यांचे आचारविचार यावरूनच कळतात. आणि त्यांचे परस्पर व्यवहार, व त्यांचें परिशीलन, यांचें समर्पक ज्ञान यावरूनच होतें. इतकेंच नाहीं तर, ते आज हजारों वर्षांमागें कसें बोलत चालत होते, व कसे वागत होते, याचें प्रत्यक्ष चित्रच

आपल्या डोळ्यापुढें उभें राहतें. ह्या सर्वमान्य वेदांच्या उपयुक्ततेविषयीं लिहित असतां, विद्वन्मणि प्रोफेसर मोक्षमूलर असें म्हणतात कीं:—

"The Veda has a two-fold interest: It belongs to the history of the world and to the history of India. In the history of the world the Veda fills a gap which no literary work in any other language could fill. It carries us back to times of which we have no records any where, and gives us the very words of a generation of men, of whom otherwise we could form but the vaguest estimate by means of conjectures and inferences. As long as man continues to take an interest in the history of his race, and as long as we collect in libraries and museums the relics of former ages, the first place in that row of books which contains the records of the Aryan branch of mankind, will belong for ever to the Rig-Veda."

(Ancient Sanskrit Literature.)

चारवेद.

याप्रमाणें अखिल जगाच्या इतिहासांत आदिकाव्य वेदच आहेत असें सिद्धवत ठरल्यामुळें, आतां त्या वेदांविषयीं थोडक्यांत विवरण करूं. एकंदर वेद चार आहेत. १ ऋग्वेद, २ यजुर्वेद, ३ सामवेद, आणि ४ अथर्व वेद. या प्रत्येकाचे कर्ते १ पैल, २ वैशंपायन, ३ जैमिनि,

आणि ४ सुमंतु, असे यथानुक्रमानें असल्याचे पुराणांतरीं वर्णन आहे. प्रत्येक वेदांत संहिता, ब्राह्मण, आरण्यकें, आणि सूत्रें, अशीं असतात. संहिता ह्मणजे मूळ वेदमंत्र. ब्राह्मण ह्मणजे त्यांवर टीकारूप व्याख्यान. आरण्यकें ह्मणजे उपनिषदादि भाग. आणि सूत्रें ह्मणजे वर्णाश्रम धर्माचें विवेचन होय.

प्रत्येकवेदाची संहिता.

प्रत्येक वेदाची संहिता अगदीं निराळी असून तिचे पुनः पदें, क्रम, जटा, घन, रेखा, शिखा, असे अनेक प्रकार सुरू झालेले आढळतात. संहिता ह्मणजे मूळ संहित स्थितींत असलेला वेदमंत्रच असून, त्यांचे जे पदविभाग तीं पदें होत. क्रम ह्मणजे ऋचांचा अनुक्रम, व हा प्रत्येक संहितेचा निरनिराळा आहे.

वेदांचीं ब्राह्मणें.

ब्राम्हणें हा शब्द नपुंसकलिंगी आहे. हीं ब्राम्हणें प्रत्येक वेदांची पृथक् पृथक् आहेत. जसें ऋग्वेदांवर ऐतरेय व शांख्यायन, किंवा कौषीतकी ब्राह्मण. यजुर्वेदाच्या दोन शाखा आहेत. त्यांपैकीं कृष्ण यजुर्वेदावर तैतिरीय ब्राह्मण, आणि शुक्ल यजुर्वेदावर शतपथ ब्राह्मण. सामवेदावर ताण्ड्य, अद्भूत, छंदोग्य, प्रौढ, पंचविंश अथवा महाब्राह्मण, आणि अथर्व वेदावर गोपथ ब्राह्मण. यांत बहुतकरून यज्ञक्रियांविषयींचा उल्लेख असतो.

वेदांचीं आरण्यकें.

आरण्यकांचें पठण अरण्यांत करावें लागत असल्या-मुळें, त्यांस **आरण्यकें** अशी संज्ञा आहे. हीं आरण्यकें ब्राह्मणाच्या परिशिष्टासारखींच असून त्यांत सर्व उपनिषदांचा समावेश होतो. व यांतच अध्यात्म ज्ञानाचें यथार्थ विवेचन केलेलें आहे.

वेदांचीं सूत्रें.

प्रत्येक **वेदांचीं सूत्रें** निरनिराळीं असून तीं भिन्न भिन्न ऋषींनीं केलेलीं आहेत. त्यांत **श्रौत सूत्रें** व **गृह्य सूत्रें** असे दोन प्रकार आहेत. **श्रौत सूत्रांत** यज्ञयागादि विधींचें सविस्तर विवेचन असून, **गृह्य सूत्रांत** वर्णाश्रम धर्म, आणि नित्य-नैमित्तिककर्म, यांविषयींची साद्यन्त हकीकत आहे.

वेदांतील विषय.

सर्व वेद प्रायः छंदोबद्धच आहेत. मात्र **यजुर्वेदाचा** कांहीं भाग गद्यरूप आहे. प्रत्येक **वेदांतील** विषय-योजना निरनिराळी आहे. **ऋग्वेदांत** अग्नि, इंद्र, सूर्य, इत्यादि देवतांची स्तुति असून, **यजुर्वेदांत** यज्ञप्रकरण आहे. **सामवेदांत** **ऋग्वेदांतील**च ऋचा असून, त्या फक्त गायनाच्या रीतीं-प्रमाणें ह्मणावयाच्या आहेत. **अथर्ववेदांत** गृह्य सूत्रांतील कथाभाग असून शिवाय भैषज्य, शापक्रिया, इंद्रजाल, मंत्रयोग, आणि शुभाशुभ लक्षणविचार, या विषयांवर विस्तारानें विवेचन केलेलें आहे.

सर्व **वेदांत** मुख्य व अति प्राचीन म्हटला म्हणजे ऋग्वेदच होय. ऋग्वेदसंहितेंत दोन विभाग दृष्टीस पडतात. त्यांपैकीं पहिला विभाग अगदीं पुराण असून त्याचे दहा भाग केलेले आहेत. त्या प्रत्येकास **मंडल** असें म्हणतात. त्यांत ८९ अनुवाक, १०१७ सूक्तें, आणि १०५८० ऋचा आहेत. प्रत्येक सूक्तांत सुमारें दहा ऋचा असतात. दुसरा विभाग त्यानंतरचा असून त्याचे एकंदर आठ भाग केलेले आहेत. त्यांस **अष्टकें** म्हणतात. ह्यांचे आठ अध्याय केलेले असून त्या प्रत्यकाचे तेहेतीस वर्ग आहेत. एकंदर वर्ग २००६ दोन हजार सहा असून त्या प्रत्येक वर्गांत पांच ऋचा आहेत. हीं **मंडलें** व **अष्टकें** निरनिराळ्या ऋषींनीं रचलेलीं असल्याचें दिसतें.

ऋग्वेद संहिता, व मंडलें.

उदाहरणार्थ, पहिलें व दहावें **मंडल** भिन्न भिन्न गोत्रांतील ऋषींनीं केलेलें आहे. दुसरें **गृत्समदानें**, तिसरें **विश्वामित्रानें**, चवथें **वामदेवानें**, पांचवें **अत्रीनें**, सहावें **भारद्वाजानें**, सातवें **वशिष्ठानें**, आठवें **कण्वानें**, आणि नववें **अंगिरसानें**. सदरहू नांवांवरून त्या त्या नांवांचे **ऋषी** व त्यांचे **गोत्रज** समजण्याचे आहेत. **ऋग्वेदसंहितेंत** अग्नि, इंद्र, सूर्य, वगैरे देवतांचें स्तवन केलें आहे, तथापि त्यांतही अग्नि-देवतेला श्रेष्ठतर मानल्याचें दिसतें.

मंडलांचे प्रवर्तक.

अग्नि हा हविर्देवता असल्यामुळें, त्याचा स्तुतिपाठ ठिकठिकाणीं आढळतो. तो मनुष्यगण, आणि देवयोनी, यांमध्यें दूतरूपानें व मध्यस्थासारखा असून, तो आपल्या उज्ज्वलित ज्वालाग्रांनीं अति दूरस्थ देवांसही होमार्थ पाचारण करी, व अग्नीच्या तेजाला भिऊन सर्व देव-समूह त्याची आज्ञा मान्य करी, अशी तत्कालिन हिंदू लोकांची समज असे.

अग्निदेवता.

इंद्र हा पर्वीश्वर असल्या कारणानें कृष्णमेघजालाचें विदारण करून तो पृथिवीवर जलवृष्टि करतो; सबब त्याचें देखील आवाहन केलेलें आहे.

इंद्र देवता.

अरुण, उषस्, आणि सूर्य यांच्या तेजोराशीनें मनाला मोठा विस्मय वाटून, पूर्ण भक्तीनें व अत्यादरानें त्यांचाही धांवा केल्याचें व्यक्त होतें. याशिवाय मरुत्, रुद्रगण, आणि अनेक देवता-समूह यांचें सुद्धां वेळोवेळीं आवाहन करून, त्यांच्या ठायीं व्यक्तिनिर्देश केल्याचें आढळतें.

सूर्य व इतर देवता.

ऋग्वेदाचे दोन ब्राह्मण आहेत. ऐतरेय ब्राम्हण, आणि शांख्यायन किंवा कौषीतकी ब्राह्मण. ऐतरेय ब्राम्हणांत सोमयज्ञाविषयींच समग्र निरूपण असून, कौषीतकी ब्राम्हणांत फक्त त्याविषयींचेंच मुख्यत्वेंकरून विवेचन आहे. ऐतरेय ब्राम्हणांत एकंदर चाळीस अध्याय असून त्याच्या

ऋग्वेदाचे ब्राह्मण.

आठ पंचिका केल्या आहेत. कौषीतकी ब्राम्हणांत एकंदर तीस अध्याय आहेत. ऐतरेय ब्राम्हणाच्या दुसऱ्या अध्यायांत कांहीं कथानकें सांपडतात, त्यावरून त्यांत इतिहासोपन्यासाचीं मूलतत्वें दृष्टिगोचर होतात, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. ऐतरेय ब्राम्हणावर सायनाचार्यांची टीका असून, कौषीतकीं ब्राम्हणावर माधवाचा पुत्र विनायक याची टीका आहे.

ऐतरेय ब्राह्मणाचीं आरण्यकें, व त्यांतील विषय.

ऐतरेय ब्राह्मणाचीं देखील आरण्यकें आहेत. ह्यांचा अभ्यास ऋषींनीं व त्यांच्या शिष्यवर्गांनीं अरण्यांतच केला पाहिजे असें असल्यामुळें, आरण्यक हें अन्वर्थनांव त्यांस दिलें आहे. यांत अध्यात्म विद्येसंबधींच समग्र विवेचन असून, निर्वाणपद प्राप्त होण्यासाठीं हिंदूंनीं अति गहन परायणता, उदार तप, आणि उत्कट ईश्वरभक्ति, यांचें मनःपूर्वक अवलंबन केलेलें असल्याचें दिसतें. व त्यासंबंधानें त्यांची अखिल भूतलावर कीर्तीही आहे.

ऐतरेय आरण्यकाचे पांच भाग असून त्या प्रत्येकास

---

१ "This forest-life evidently only a later development in Brahmanical contemplation, and it is to it that we must chiefly ascribe the depth of speculation, the complete absorption in mystic devotion by which the Hindus are so eminently distinguished." (History of Indian literature By Professor Weber P. 48)

ऐतरेय आरण्यकाचे पांच भाग.

आरण्यकं अशी संज्ञा आहे. यांपैकीं दुसऱ्या आणि तिसऱ्या भागास **ऐतरेय उपनिषदेंही** ह्मणतात. **कौषीतकारण्यकाचे** तीन भाग आहेत. त्यांपैकीं पहिल्या दोन भागांत यज्ञयागविधी सांगितला असून तिसऱ्या भागांत मात्र उपनिषत्कथासार आहे; व त्यास **कौषीतक्युपनिषद्** असें म्हणतात. हें उपनिषद् अत्युपयुक्त आणि विशेष महत्त्वाचें असून, त्याच्या पहिल्या अध्यायांत स्वर्गवासाचें सौख्य व तद्विषयक विवेचन आहे. दुसऱ्या अध्यायांत तत्कालीन कुटूंबप्रीति, प्रेम-बंधन, स्नेहातिशय, आणि तीक्ष्ण वात्सल्य, हीं उत्कृष्ट रीतीनें व्यक्त होतात. तिसऱ्या आध्यायांत **ऐतिहासिक** काव्यकथा, तिचा उपचय, आणि क्रमशः विकास, यांचें पूर्ण

त्यांतील ऐतिहासिक बीज, व भूगोल विषेचें मूलतत्व.

दिग्दर्शन होतें. या उपनिषदांत **भूगोलशास्त्राच्या** मूलतत्वांचें प्राचुर्य दिसून येतें. कारण, पहिल्या अध्यायांत **गंगानदीचा** उल्लेख असून, तदनंतर क्रमाक्रमानें उत्तर सरहद्दीवरील **हिमवंत** व दक्षिण सरहद्दीवरील **विंध्याद्रि**, यांचें वर्णन, आणि त्या पर्वतांनीं परिवेष्टित अशा प्रांतसमूहांतील व तन्निकट प्रदेशांतील जातिवर्गाच्या परिसंख्येचें विवेचन, त्यांत आढळून येतें.

ऋग्वेदाचीं सूत्रेंही आहेत, व त्यांचे दोन प्रकार

ऋग्वेदांचीं सूत्रें.

आहेत. श्रौत सूत्रें आणि गृह्य सूत्रें. श्रौत सूत्रांत आश्वलायन सूत्रांचे बारा अध्याय असून त्याचा ऐतरेय ब्राम्हणाशीं संबंध आहे; व शांख्यायन सूत्राचे अठरा अध्याय असून शांख्यायन ब्राम्हणाशीं संबंध आहे. या श्रौत सूत्रांत यज्ञयागादि विधींचे संपूर्ण कथन, व वाजपेय, राजसूय,

त्यांतील विषय.

अश्वमेध, पूरुषमेध, सर्वमेध, इत्यादि यज्ञांचें सूक्ष्म विवेचन केलेलें आहे. गृह्य सूत्रांत, आश्वलायन गृह्य सूत्राचे चार अध्याय, व शांख्यायन गृह्य सूत्राच सहा अध्याय आहेत. यांत वर्णाश्रम धर्म, परिणयविधि, नित्यनैमित्तिक कर्म, उत्तरकार्यविधि, आणि पितृतर्पण, यांचें सविस्तर कथन आहे. सदरहू दोन्ही गृह्य सूत्रांवर नारायणाची टीका असून आश्वलायन श्रौत सूत्रांवरही त्याचीच टीका आहे.

याशिवाय अनुक्रमणी नामक ऋग्वेदाचे ग्रंथ आहेत. त्यांत छंद, त्यांच्या देवता,

वेदानुक्रमणी.

आणि त्यांचे प्रवर्तक, याविषयीं विवेचन आहे. तिचे दोन पोट विभाग आहेत. अनुवाकानुक्रमणी व सर्वानुक्रमणी. पहिली शौनकानें, आणि दुसरी कात्यायनानें केलेली असून त्या दोहोंवरही षड्गुरूची उत्तम टीका आहे. ऋग्वेदसंहितेचे विद्यमान असलेलें

प्रातिशाख्य सूत्र देखील याच **शौनकानें** केलें असून, तोच **आश्वलायनाचा** गुरु असल्याविषयीं आख्यायिका आहे. यांत **छंदशास्त्राचें** विवरण आहे. ह्यांखेरीज, १ शिक्षा, २ छंद, ३ व्याकरण, ४ निरुक्त, ५ ज्योतिष, आणि ६ कल्प अशीं **वेदांगें** असून, पहिलींत उच्चारशास्त्र, दुसऱ्यांत छंदशास्त्र, तिसऱ्यांत व्याकरणशास्त्र, चवथ्यांत शाब्दिक टीका व कठिण शब्दांचें विवरण, पांचव्यांत ज्योतिःशास्त्र, आणि सहाव्यांत आचार विधि, इत्यादि सर्वांचें यथावकाश विवेचन केलें आहे. **शिक्षा, मंडूकानें** आणि **पाणिनीनें** केली असून, **छंद पिंगलानें**, व **ज्योतिष लगधाचार्यानें** केलें आहे. **ऋग्विधान** म्हणूनही एक ग्रंथ आहे. त्यांत गूढ मंत्रशक्तीचें व प्रत्येक ऋचोच्चारणाच्या सामर्थ्याचें वर्णन आहे.

वेदांगें.

शिक्षा.

छंद व ज्योतिष शास्त्र.

ऋग्वेदाच्या आलोकनानें मानवी जातीच्या आद्यस्थितीचें तथ्य व मूलस्वरूप दृग्गोचर होतें. आणि सुमारें नऊदहा हजार वर्षांमागें आमचे आर्य हिंदु कशा प्रकारें बोलत चालत होते; त्यांचे मनोव्यापार काय होते; त्यांची धर्मरचना कशी होती; ती पुढें कशी बदलत

ऋग्वेदाच्या आलोकनानें जगाचें कल्याण,

गेली; त्यापासून त्यांच्या बुद्धीवर कोणता व्यापार घडला; प्रत्येक विषयासंबंधीं त्यांची किती शोधकविचार-शक्ती होती; त्यांच्या अश्रांत श्रमाचा एकंदर परिणाम आमच्या हिंदू समाजावर कसा घडून आला; त्यामुळें आज नऊ-दहा हजार वर्षांच्या उलथापालथींत आमचें हिंदुत्व कसें कायम राहिलें; आणि हा आमच्या धर्माचा इष्ट परिणाम आम्हांवर घडून आला नसता तर आमचें हिंदुत्व या मार्गें केव्हांच, कसें लयास गेलें असतें; याविषयीं तत्वदृष्टच्या विचार करण्याचें उत्तम साधन, व तत्संबंधीं क्रमशः वृत्तांत, या वेदांत आढळतो. किंबहुना हा वेद-दुर्ग हिंदुधर्मसंगोपनार्थच रचला गेला, असें ह्मणण्यास काडीमात्रही शंका नाहीं.

आणि हिंदुधर्माचें सरंक्षण.

यजुर्वेदाचे दोन भाग आहेत. कृष्ण यजुर्वेद आणि शुक्ल यजुर्वेद. यांची रचना कुरुपांचाल क्षेत्रांत झाली असल्याचें तदन्तर्गत प्रमाणांवरून दिसतें. कृष्ण-यजुर्वेदाला तैत्तिरीय अशीही संज्ञा आहे. याच्या संहितेचीं सात अष्टक आहेत. त्यांत चव्वेचाळीस ४४ प्रश्न असून, सहाशे एकावन ६५१ अनुवाक व दोन हजार एकशे अठ्याण्णव २१९८ कुंडिका आहेत. यांत बहुतेक यज्ञविधी संबं-

यजुर्वेदाचे दोन भाग, कृष्ण यजुर्वेद व शुक्ल यजुर्वेद.

कृष्ण यजुर्वेदाची संहिता.

धींच विवेचन आहे. याचें तैत्तिरीय ब्राह्मण असून, काथकोपनिषद्, तैतिरीयोपनिषद्, नारायणीयोपनिषद् वारुणीउपनिषद्, व मैत्रायणोपानिषद्, अशीं उपनिषदें, तसेंच कथासूत्र, मनुसूत्र, मैत्रसूत्र, लौगाक्षीसूत्र व प्रतिशाख्यसूत्र, अशीं श्रौतसूत्रें, आणि कथक सूत्र, बौध्यायन सूत्र, भारद्वाज सूत्र, सत्याषाढ सूत्र, हिरण्यकेशी सूत्र, व प्रातिशाख्य सूत्र, अशीं गृह्यसूत्रें आहेत. शुक्ल यजुर्वेदाला वाजसनेय अशीही संज्ञा आहे. वाजसनेय हें याज्ञवल्क्याचें नांव असून तोच शुक्ल यजुर्वेदाचा प्रवर्तक असल्याविषयीं बृहदरण्यकांत सांगितलें आहे. वाजसनेयिसंहितेचे चाळीस अध्याय आहेत. त्यांत यज्ञव्यवस्था, यागविधि, त्यांचें कालनियमन, सौत्रामणी (म्हणजे सोमपानातिरेकापासून झालेल्या पापाचें क्षालन करण्याचा विधि), अश्वमेध, पुरुषमेध, पितृमेध, आणि प्रवर्ग्य (म्हणजे शांतिक्रिया), याविषयीं निरूपण आहे. सोळाव्या अध्यायांत रुद्र देवतेच्या आराधनेविषयीं सविस्तर विवेचन असून त्यांत निरनिराळ्या प्रकारचें चौरकर्म करणारे, तस्कर, मारक, निशाचर, कलह करणारे, खून करणारे, दरवडेखोर, आणि बंडखोर, यांचें वर्णन आहे.

त्याचे ब्राह्मण.

त्यांचीं उपनिषदें, व सूत्रें.

शुक्ल यजुर्वेद.

त्याची संहिता.

त्यावरून त्यावेळच्या अस्वस्थतेच्या स्थितीचें दिग्दर्शन होतें. यांतच भिन्न भिन्न मिश्रजातींची हकीकत दिली आहे, त्यावरून सूक्ष्म विचार करतां हिंदूंचें जातिवैचित्र्य, त्यांची सामाजिक व्यवस्था, आणि दंडनीति, हीं अगदीं पूर्णतेस आल्याचें भासमान होतें. तिसाव्या अध्यायांत कोणत्या प्रकारचे व जातीचे पुरुष यज्ञाकरितां बळी द्याव-याचे, त्याविषयीं सांगितलें आहे. **शुक्ल यजुर्वेदाचे शतपथब्राह्मण** असून, त्यांत १०४ अध्याय, ४४६ ब्राह्मणें, व ९८६६ कंडिका आहेत. ह्यांत होमविधि, अग्निरहस्य, प्रायश्चित्त, अश्वमेध, पुरुषमेध, आणि सर्वमेध, यांविषयीं विवेचन आहे. शेंवटल्या सहा अध्यायांत उपनिषदादि भाग असून त्यांस **वृहदारण्यकें** ह्मणतात. वृहदारण्यकाचे तीन भाग आहेत. १ मधुकांड, २ याज्ञवल्क्यकांड, आणि ३ खिलकांड. शुक्ल यजुर्वेद ब्राह्मणांत इतिहास कथानकें जागोजाग आढळतात. या **वेदाचीं कात्यायनानें** केलेलीं **श्रौतसूत्रें** असून त्यांचे सव्वीस अध्याय आहेत, व त्यांत यज्ञविधि, आणि प्रायश्चित्त संस्कार सांगितलेले आहेत. याचीं **कातीय गृह्यसूत्रें पारस्करानें** केलेलीं असून, याच ग्रंथकाराचें **स्मृतिशास्त्र**ही आहे.

त्याचे ब्राह्मण.

त्याचीं आरण्यकें, आणि.

सूत्रें.

सामवेदसंहितेच्या पहिल्या भागाचे सहा प्रपाठ

सामवेद संहिता.

असून, त्या प्रत्येकाचे दहा दशत्, आणि त्या प्रत्येकांत दहा ऋचा आहेत. पहिल्या बारा दशतांत अग्नीची प्रार्थना आहे. त्या नंतरच्या छत्तीस दशतांत इंद्राची स्तुति आहे. व शेवटल्या अकरा दशतांत सोमाचें आवाहन आहे. दुसऱ्या भागाचे नऊच प्रपाठ आहेत, व त्यांत कमी जास्ती प्रमाणानें ऋचा आहेत. सामवेदांत **ग्रामगेयगान, अरण्यगान, ऊहगान,** आणि **ऊह्यगान** असे विभाग आहेत. या वेदांत एकंदर ऋचांची संख्या १८१० असून, पहिल्या भागांत ९८९, व दुसऱ्या भागांत १२२९, ऋचा आहेत. परंतु यांत ऋक्संहितेंतील बऱ्याच ऋचा आल्या आहेत.

सामवेदाचे ब्राह्मण.

सामवेदावर तांड्य, अद्‌भुत, छंदोग्य, प्रौढ, पंचविंश अथवा **महाब्राह्मण,** अशीं **ब्राह्मणें** आहेत. **तांड्य ब्राह्मणांत** सोमयज्ञाच्या अनुष्ठानासंबंधीं वर्णन आहे. यांत **कौषीतकी ब्राह्मणां**चा जरा निंदा केलेली असून, त्यांस, **व्रात्य** (धर्मभ्रष्ट), आणि **यज्ञावकीर्ण** (अनाधिकारी) अशीं विशेषणें दिलेलीं आढळतात. **अद्‌भुत ब्राह्मणांत** अपशकुन व अरिष्ठ, यांचें विवेचन असून तन्निवारणार्थ प्रतिकारही सांगितलेले आहेत. **पंचविंश ब्राह्मणांत** प्रायश्चित्त व शापक्रिया यांचें वर्णन आहे. यां-

त्यावरून तत्कालीन स्थितीचें दिग्दर्शन.

वरून एकंदरींत त्या वेळच्या स्थितीचें दिग्दर्शन होत असून, तत्कालीन लोकसमाज सुधारणेच्या कामांत बराच सरसावलेला असल्याचें दिसतें. छंदोग्य ब्राह्मणाच्या दहा अध्यायांपैकीं पहिले दोन अध्याय गाहाळ झालेले असून, शेवटल्या आठ अध्यायास छंदोग्योपनिषद् अशी संज्ञा आहे. यांत अध्यात्मज्ञानासंबंधीं चमत्कारिक कथानकें व उपदेशपर धर्मानुशासनें आहेत. केनोपनिषदाची सामवेदाच्या ब्राह्मणांतच गणना असून, त्याचे दोन विभाग केलेले आहेत. पहिला भाग श्लोकबद्ध असून त्यांत ब्रह्मनिरूपण आहे. दुसऱ्या भागांत ब्रम्हश्रेष्ठत्व स्थापित करण्याच्या संबंधानें अनेक कथानकें आहेत. सायण हा सामवेदाचे आठ ब्राम्हण असल्याविषयीं संविधानांत लिहितो.

सामवेदाचीं उपनिषदें.

सामवेदाचीं तीन श्रौतसूत्रें, पांच छंदसूत्रें, आणि एक गृह्यसूत्र, अशीं आहेत. श्रौतसूत्रांत यज्ञविधीचें विवेचन व सोमयाग प्रकरण आहे. 'निदानसूत्राचे दहा प्रपाठ असून त्यांत छंद, उर्क्थ, स्तोम, आणि गान, याविषयीं विवेचन आहे. पुष्पसूत्र गाभिलानें केलेलें असून, त्यांत निरनि-

सामवेदाचीं सूत्रें

राळ्या ऋचा **सामां**त कशा रीतीनें ह्मणतां येतील यासंबंधीं विस्तार आहे.

अथर्व वेदाची संहिता.

अथर्व वेदसंहितेचीं वीस कांडें, अडतीस प्रपाठक, सातशें साठ सूक्तें, आणि सुमारें सहा हजार ऋचा आहेत. याजवर **सायणा**ची टीका आहे, व याचे **गोपथ-ब्राह्मण** आहेत. त्यांचे अकरा प्रपाठक आहेत. पाहिल्या पांच प्रपाठकांत उपनिषदें आणि कथानकें सांगितलीं असून, दुसऱ्या सहा प्रपाठकांत श्रौतकर्मविधी सांगितला आहे. याचीं **कौशिक श्रौत सूत्रें** आणि **अथर्वण गृह्य सूत्रें** आहेत. त्यांत भैषज्य, शापक्रिया, मंत्रक्रिया, विवाहविधि, पितृयज्ञ, व दुःशकुनप्रतिकार, इत्यादिकांचें वर्णन आहे. ह्या सूत्रांस **कल्प** म्हणून कांहीं भाग जोडलेले आहेत. त्यांस **नक्षत्रकल्प**, **शांतिकल्प**, **वितानकल्प**, **संहिताकल्प**, आणि **अभिचारकल्प** अशी संज्ञा आहे. विष्णुपुराणांत नक्षत्रकल्पाऐवजीं **आंगिरसकल्पा**चें कथन आहे. ह्या कल्पांत ज्योतिष-प्रकरण, इंद्रजाल, शकुन, व मंत्र, इत्यादिकांचें सविस्तर विवेचन आहे.

त्याचे ब्राह्मण व सूत्रें.

त्याचीं उपनिषदें, व त्यांतील विषय.

मंडूकोपनिषद् आणि **प्रश्नोपनिषद्** अशीं **अथर्ववेदा**चीं मुख्य उपनिषदें आहेत. त्यांपैकीं पहिलें पद्य असून

दुसरें गद्य आहे. **गर्भोपनिषद्** या नांवाचेंही एक उपनिषद आहे. त्यांत गर्भधारण, त्याचे घटकावयव, त्याचें गुरुत्व, आणि शारीररचना याविषयीं विवेचन आहे. याशिवाय **आत्मवज्रसूची** व **त्रिपुरी** नामक वेदांतपर गद्यात्मक ग्रंथ **शंकरानें** केलेले आहेत. पहिल्यांत **ब्राम्हण, मोक्ष, जीव, परमेश्वर,** आणि **तत्वमसि,** यांविषयींची व्याख्या व विवेचन आहे. त्यांत **ब्राह्मण** शब्दाचें वर्णन करतांना, प्रथमदर्शनींच असें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, **ब्राह्मण** ह्मणजे केवळ **जातीनें, वर्णानें,** अथवा **पांडित्यानें** होत नसून, जो खरोखर **ब्रह्मविद्** (ब्रह्म जाणीत) असेल तोच **ब्राह्मण** समजावयाचा आहे. **त्रिपुरींत आत्मा** आणि **जगत्** यांचा सापेक्ष संबंध कशा प्रकारचा आहे हें सांगितलें आहे. **सर्वोपनिषत्सारोपनिषद्, आत्मनोपनिषद्, प्राणाग्निहोत्रोपनिषद्,** व **आर्षिकोपनिषद्** यांतही अध्यात्म विषयेंच विवेचन आहे. **तारकोपनिषद्, जाबालोपनिषद्, साकल्योपनिषद्, कथाश्रुति, आरुणिकोपनिषद्, परमहंसोपनिषद्, आश्रमोपनिषद्,** वगैरे नानाविध उपनिषद् ग्रंथ असून त्यांत योग, मोक्ष, ईश्वर सायुज्य, ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, आणि परिव्राजिका यांचा 'आश्रमधर्म,

ब्राह्मण शब्दाची व्युत्पत्ति.

निर्वाण, व कैवल्य, यांविषयीं सविस्तर हकीकत, आणि तीं प्राप्त होण्याचीं साधनें, यथावकाश सांगितलेलीं आहेत.

सांप्रदायिक उपनिषदें व अनेक धर्मपंथ.

आतां फक्त **सांप्रदायिक उपनिषदां**विषयींचा मात्र विचार करावयाचा राहिला आहे. ह्या उपनिषदांत **आत्म्याच्या** ठिकाणीं **ब्रह्मा, विष्णु, महेश,** यांची त्रिपुटी किंवा ते पृथक् पृथक् अथवा ऐक्यभावानें कल्पून, त्यांची भक्ती आणि आराधना करण्याविषयीं सांगितलें आहे. **नारायणोपनिषदांत विष्णूची** पूजा सांगितली आहे. **विष्णु** हें नांव **ऋग्वेदांत शतपथ ब्राम्हणांत** नजरेस पडतें. या उपनिषदांत " ॐ नमो नाराणाय " ह्या महामंत्राचा उपयोग सांगितला आहे. **महोपनिषदांत नारायण** हा **विष्णूचा** अवतार असल्याचें कथन केलें असून, त्यापासूनच **शूलपाणी** (शिव) आणि **ब्रह्मा** हे झाले आहेत, असें वर्णन आहे. **नृसिंहोपनिषदांत नृसिंहाची** उपासना, व मंत्रविधि, अशीं सांगितलीं आहेत. **तैत्तिरीय आरण्यकांत नरसिंह** हें नांव प्रथमच दृष्टीस पडत असून त्याला **वज्रनख** व **तीक्ष्णदंष्ट्र,** अशीं विशेषणें लाविलेलीं आढळतात. **रामतापनीयोपनिषदांत** रामपूजा सांगितलेली असून **अथर्व शिरस्** नामक **उपनिषदांत गणपति, नारायण, रुद्र, सूर्य** आणि **देवी,** यांच्या उपासनेचें पृथक् पृथक्

विवेचन आहे. याप्रमाणें सदरीं लिहिलेलीं आणि दुसरीं, अशीं एकंदर, अथर्ववेदाचीं एकशें सत्तेचाळीस उपनिषदें असल्याचें कळतें.

सदरीं निर्दिष्ट केलेले वेद ईश्वरप्रणीत आहेत व ते परमेश्वराच्या श्वसनापासून निर्माण झाले, असें हिंदु लोक मानतात. ह्या वेद चतुष्टयांस समुदाय रूपानें श्रुति असें म्हणतात; व श्रुति ह्या शब्दाचा अर्थ " जें ऐकिलें तें " असा होतो. वेद शब्दाची व्युत्पत्ति विद् धातुपासून झाली असून त्याचा अर्थ " ज्ञान " असा आहे.

ईश्वरप्रणीत वेद.

श्रुति, व

यस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्।
निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

ह्या वाक्यावर आम्हां हिंदूंचा पूर्ण भरंवसा आहे. ज्या भिन्न भिन्न ऋषींनीं वेद ऋचा रचल्या म्हणून आख्यायिका आहे, त्या ऋषीस " वेदस्रष्टारः " अशी संज्ञा नसून, त्यांस फक्त " वेदद्रष्टारः " असेंच नांव आहे. म्हणजे त्या ऋषींनीं वेद स्वतः केलेले किंवा रचलेले नसून, स्वयमेव निर्माण झालेल्या वेदांचा पाठ त्यांच्या कानांवरून गेल्यामुळें त्यांच्या श्रवणेंद्रियांस तो भासमान झाला; आणि ह्या कारणामुळेंच वेदचतुष्टयांस

स्मृति.

श्रुति असें नामधेय पडलें. श्रुति-पासून स्मृति भिन्न आहे, व त्यांत धर्माधर्म विचार, आणि व्यवहार नीति, यांचें सविस्तर विवेचन आहे. ह्या विवेचन पद्धतीची उत्तम स्मृती राहावी या हेतूनें त्यांची चांगली सूत्रग्रंथि बांधली असून, त्या सूत्रसमूहास, आणि तत्संबंधी ग्रंथावलीस, स्मृति, असें म्हणतात. यांत कल्पसूत्रें, स्मार्तसूत्रें, श्रौतसूत्रें, व गृह्यसूत्रें, इत्यादिकांचा समावेश होत असून, त्या सर्वांविषयीं या मागें योग्य स्थळीं सविस्तर विवेचन केलें आहे.

त्याची व्याख्या.

आतां श्रुति कशास ह्मणावी, व स्मृति कशास ह्मणावी, या विषयींची व्याख्या मनुस्मृतींत थोडक्यांत दिली आहे.

श्रुतिस्तुं वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रंतुवै स्मृतिः ।
ते सर्वार्थेष्वमी मांस्ये ताभ्यां धर्मोहि निर्बभौ ॥१०॥

(मनुस्मृति, अध्याय दुसरा.)

ह्या व्याख्येवरून श्रुति म्हणजे वेद, आणि स्मृति ह्मणजे मन्वादि ऋषींनीं केलेलें धर्मशास्त्र होय. वेदांत संहिता, ब्राम्हण, अरण्यकें, सूत्रें, आणि उपनिषदें, यांचा समावेश होतो; व स्मृतींत श्रौतं आणि गृह्य सूत्रें, व धर्मशास्त्र, यांचा अंतर्भाव होतो.

आतां वेदांच्या संबंधानें एक महत्वाच्या गोष्टीचा

वेदांवरील मूळ टीका ग्रंथ.

उल्लेख करणें राहिला आहे. सबब तो थोडक्यांत करून हें वेदकाण्ड पुरें करितों. **वेदांवर** टीकारूप असे प्रथमचे ग्रंथ म्हटले म्हणजे **निघंटु** आणि **निरुक्त** हे होत. ह्यांत **वेदां**तील कठिण शब्दांच्या अर्थाचें निरूपण केलें असून, ते **वेद**शब्दांचे कोशच म्हटलें तरी चालेल. हे दोन्हीं ग्रंथ **यास्क** ऋषीनें केले आहेत. **अत्रेयीकांडानुक्रमांत** ह्याला **पैंगी** अशी संज्ञा असून, तो **वैशंपायनाचा** शिष्य व **तित्तिरी**चा गुरु असल्याविषयीं त्या ठिकाणीं सांगितलें आहे. **यास्का**चें नांव **शतपथ ब्राम्हणाच्या** शेवटीं दृष्टीस पडतें, व **पाणिनीनें** देखील **यास्क** नांवाचा उल्लेख केल्याचें आढळतें, त्यावरून **पाणिनीच्या**

त्यांचा काल.

अगोदर पुष्कळ वर्षें, म्हणजे इ. स. पूर्वीं ७०० वर्षांच्याही बऱ्याच पलीकडील काळांत, **वेदां**तील कठिण शब्दांवर प्रथमची टीका किंवा कोश, **यास्क ऋषींनीं** केला, यांत संशय नाहीं.

आतां **निघंटु** नामक कोशावर **देवराजयज्वन्** याची

इतर टीकाकार, व त्यांचा काल.

टीका असून, तो इसवी सनाच्या १५व्या किंवा १६व्या शतकांत झाला असावा. यानें आपल्या प्रस्तावनेंत **निघंटूच्या** इतिवृत्ताविषयीं बरेंच विवेचन केलें आहे, त्यावरून **यास्क** ऋषी नंतर व ह्याच्या अगोदर

स्कंदस्वामींनीं वेदांवर एक संपूर्ण टीका केली असल्याचें दिसतें. यास्ककृत निरुक्तावर दुर्ग यानें टीका केली आहे, व तो इसवी सनाच्या तेराव्या शतकापूर्वी झाला असावा असें वाटतें.

सायणाचें भाष्य, व त्याचा काल.

खरोखर पाहतां, ऋक्संहितेवर उत्तम अशी टीका ह्मटली म्हणजे सायणाचार्यांचीच होय. सायण आणि त्याचा भाऊ माधव यांनीं वेदांच्या बहुतेक सर्व शाखांवर, व उपयुक्त विषयांवर टीका केल्या आहेत. हे बंधुद्वय बुक्क नामक राजाच्या पदरीं विजयानगर येथें मंत्री होते. ह्यांच्या हातांत सर्वच राज्यकारभार असल्यामुळें, त्यांनीं आपल्या उच्च पदवीचा सुविनियोग करून वेदाभ्यासाला सर्व प्रकारें उत्तेजन देण्याचें मनांत आणिलें, सायणाची ऋक्संहितेवरील टीका इसवी शकाच्या चौदाव्या शतकांत झाली असून ती फारच महत्वाची व अत्युपयुक्त आहे. ह्या टीकेपासून वेदाची फार प्राचीन भाषा, त्यांतील गुढश्लेष, आणि कठिण वाक्यार्थ, हीं समजण्यास फारच चांगलें साधन झालें आहे. कांहीं यूरोपस्थ पण्डितम्मन्य त्यांच्या नेहेमींच्या चालीप्रमाणें सायणाची अवहेलना करून त्यांस मूर्ख व अप्रयोजक म्हणतात. परंतु " जानंतिते किमपि " हें भवभूतीचें वाक्य मनांत आणून, त्या गौरकायांच्या ह्या वाक्पांडि-

त्याकडे फारसें लक्ष दिलें नाहीं. तरच कांहीं फायदा झाला तर होईल. कारण त्यांच्या म्हणण्यांत कांहीं अर्थच नाहीं. **मोक्षमुलर** पण्डितासारखे जे खरे मर्मज्ञ आहेत त्यांस **सायणाच्या** टीकेची वास्तविक योग्यता कळत असून, ते त्यास **वेदार्थस्फोटनाचा आधारस्तंभच** मानतात. या टीकेचें खरें महत्व, व तत्संबंधीं लोकांचें अज्ञान आणि दुराग्रह, यांचें हुबेहुब चित्र आपल्या डोळ्यांपुढें उभें राहावें एतदर्थ, पण्डित **मोक्षमुलर** यांचाच अभिप्राय या खालीं[१] देतों.

सायणभाष्याची उपयुक्तता.

मोक्षमूलर यांनीं सुमारें पंचवीस तीस वर्षें अश्रांत परिश्रम घेऊन **ऋग्वेदाचें** इंग्रजी भाषांतर पुरें केलें, त्या-

१ "I do not wonder that others who have more recently entered on the study of the Vedas are inclined to speak disparagingly of the scholastic interpretations of Sàyana. They hardly know how much we all owe to his guidance in effecting our first entrance into this fortress of Vedic language and Vedic religion; and how mueh even they, withont being aware of it, are indebted to that Indian Eustathius. * * * If we can now walk without Sàyana, we ought to bear in mind that five and twenty years ago we could not have made even our

पुढें चालू.

मुळें वेदार्थ काठिण्याचें खरें इंगित त्यांस सहजींच कळून येऊन, सायण भाष्याचा खरा उपयोग त्यास झाला. आणि त्यामुळेंच दुर्गम वेददुर्गांत प्रवेश होण्याला सायण भाष्याचें साहचर्य किती श्रेयस्कर झालें, हें त्यांस पूर्णपणें कळून आलें.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

first steps, we could never, at least, have gained a firm footing, without his leading strings. If therefore we can now see further than he could, let us not forget that we are standing on his shoulders."

(Rig-Veda—Samhita Vol. I.)

भाग १४ वा.

महाकाव्यें व गद्यपद्यादि भाषाशास्त्र.

रामायण.

हिंदूंचीं महाकाव्यें व त्यांचें प्राचीनत्व.

वेदांनंतरचीं महत्वाचीं काव्यें म्हटलीं म्हणजे **रामायण** आणि **महाभारत** हीं होत. हीं दोन्हीं **महाकाव्यें** फारच प्राचीन काळचीं आहेत. व त्यांतही **रामायण** हें पुराणतर आहे. कारण **महाभारतांत** रामाच्या अद्भुत पराक्रमाचा आणि त्याच्या महत्शौर्याचा उल्लेख केल्याचें दिसत असून, तशा प्रकारचें निवेदन महाभारतांतील पांडवादि पराक्रमी पुरुषांचें, रामायणांत केल्याचें कोठेंही आढळून येत नाहीं.

रामायण.

रामायण हें **महाकाव्य** इतकें पुरातन आहे कीं, 'त्याचें संविधानक बहुतेक सर्व हिंदूंस व त्यांच्या लहान मुलांबाळांस देखील माहीत असून, तें हिंदुराष्ट्राच्या त्दंत्पटिकेवर

जसें कांहीं आजन्मतःच खिळल्यासारिखें झालें आहे. उत्तरेकडील अत्युच्च **हिमालया**पासून तों तहत दक्षिणेकडील **कन्याकुमारी** नामक भूशिरापर्यंत, तसेंच पश्चिमेकडील **सिंधू** महानदीपासून तों थेट पूर्वेकडील विशाल अशा **ब्रम्हपुत्रा** नदीपर्यंत, **रामा**चा पराक्रम व एकपत्नीव्रत, **सीते**चें पातिव्रत्य व अनुपम लावण्य, **लक्ष्मणा**ची एक निष्ठा व बंधुप्रीति, आणि **रावणा**चें प्राबल्य व दुष्टबुद्धि, हीं आबालवृद्धांस माहीत आहेत.

त्याचा काल निर्देश.

सदरीं लिहिल्याप्रमाणें **रामायणा**चा उल्लेख **महाभारतां**त असून, **महाभारता**चा नामनिर्देश **आश्वलायन गुह्यसूत्रां**त केल्याचें आढळतें. आतां ह्या **सूत्रां**चा काळ म्हटला म्हणजे इसवी शकापूर्वी प्रायशः एक हजार वर्षांवर होय. तेव्हां उघडच, **महाभारत** हें काव्य, इ. श. पूर्वी १००० वर्षांच्या पलीकडील कालांत रचलें गेलें, यांत तिलमात्र देखील शंका नाहीं. ह्या प्राचीन **महा**काव्यांत **रामायणा**चा उल्लेख आहे. आणि ज्या अर्थी अशा प्रकारचा उल्लेख आहे, त्याअर्थी **रामायण** हें काव्य लोकमान्य होऊन, त्याची सर्व प्रसिद्धि झाल्याला बरींच शतकें लोटल्यावर, त्यांतील कथाभाग प्रसंगानुसार **महाभारतां**त आला यांत बिलकुल शंका नाहीं.

त्याचा महाभारतांतील उल्लेख.

पाणिनींतील उल्लेख

अति विख्यात वैय्याकरणी जो **पाणिनि** तो इसवी शकापूर्वी ७०० वर्षें झाला असून, त्यास देखील **रामायण** माहीत असल्याचें दिसतें. कारण त्याच्या *सूत्रांत **ऐक्ष्वाक, कौसल्या, कैकेयी,** वगैरे जीं त्या महाकाव्यांतील पात्रें, त्यांचा उल्लेख केलेला आहे. **इक्ष्वाकूचा** वंशज **ऐक्ष्वाक** ह्मणजे **राम** असून, ह्या शूर व पवित्र पुरुषाच्या चरित्राशीं **कौसल्या** आणि **कैकेयी** यांचा इतिहासदृष्ट्या किती संबंध आहे, हें ज्यास्त सांगावयास नको.

राजा दामोदरच्या वेळीं त्याची पवित्र कीर्ति.

राजा दामोदर याच्या वेळीं तर **रामायण** हें इतक्या पवित्रतेस आणि पूज्यतेस पात्र झालें होतें कीं, त्याच्या साद्यन्त श्रवणानें महापातकाचें देखील क्षालन होतें, अशी तत्कालीन लोकांची पूर्ण श्रद्धा असे. याविषयीं **कल्हणकृत राजतरंगिणींत** अशी एक गोष्ट सांगितली आहे कीं, कांहीं **ऋषींनीं राजा दामोदरा**जवळ अन्न-

---

* Was Rámàyana copied from Homer? P. 41

१ Panini, therefore, must have flourished in the beginning of the 7th century before the christian era if not earlier still; and against this conclusion I believe no argument has been or can be brought except a vague prejudice."

(Dr. Bhandarkar's H. of the Dekkan P. 8.)

दान मागितलें असतां त्यानें तें देण्याचें वर्जिल्यावरून, त्यांनीं त्यास शाप दिला. तदनंतर राजानें त्यास संतुष्ट करून उश्शाप मागितला. तेव्हां ते ऋषी सुप्रसन्न होत्साते असें बोल्लें कीं, " **रामायणा**चें समग्र पारायण तूं एक दिवसांत श्रवण करशील तर, तुझ्या शापाची शान्ति होईल. "

अंशेषमेकेनैवान्हा श्रुत्वा **रामायणं** तव ।
शापस्य शान्तिर्भवती त्यूचिरेते प्रसादिताः ॥ *

ह्या सर्व गोष्टींवरून, **दामोदर** राजा राज्य करीत असतां, ह्मणजे इसवी सनापूर्वी १७९ वर्षें, या महाकाव्याची मान्यता, त्याची सर्वत्र महत्वी, आणि त्याचें प्राचीनत्व, इत्यादिसंबंधानें लोकांची किती पूज्यबुद्धि होती, ह्याचें चांगलें दिग्दर्शन होतें.

महाभाष्यांतील त्याचा उल्लेख.

अत्युग्र तप करून **विश्वामित्र** हा मागील त्रयीसह **ऋषि** झाला, म्हणून त्याची मोठी प्रशंसा **रामायणां**त केलेली आहे. त्याच गोष्टीचा उल्लेख **पतंजलीच्या महाभाष्यांत** केल्याचें आढळतें. त्यावरून **पतंजलीच्या** पूर्वी, म्हणजे इसवी शकापूर्वी १४३ वर्षें, या महाकाव्याची रचना झाल्याचें सिद्ध होतें.

---

* राजतरंगिणी. कलकत्ता आवृत्ति. १८३५ पान ६.

कविवर्य **कालीदास** हा आपल्या प्रसिद्ध काव्यांत * **रामायण** हें पहिलें काव्य, आणि **वाल्मीकि** आदिकवि, असल्याविषयीं वर्णन करतो. आतां **कालिदासा**चा काल* अजून निश्चयात्मक ठरला नाहीं. तथापि, तो इ. श. पूर्वी ५६ वर्षें, अथवा इ. सनाच्या चौथ्या, किंवा सहाव्या शतकांत उदयास आला असावा, अशी कल्पना आहे. हा कवि केवढा विद्वान्, किती शोधक, कसला मर्मज्ञ, आणि किती बहुश्रुत होता, हें विशेष रीतीनें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. ह्या कवीस **महाभारत** काव्य देखील चांगल्या प्रकारें माहीत होतें. कारण, त्यांतील कथानकांच्या आधारेंच ह्यानें **शाकुंतल** रचलें. तेव्हां असल्या व्युत्पन्न आणि विचक्षण कवीनें **रामायणास आदिकाव्य**, तसेंच **वाल्मीकीस कविज्येष्ठ**, म्हणून जी पदवी दिली, ती केवळ निरर्थक किंवा निराधार दिली, असें मानण्यास यत्किंचित् देखील कारण नाहीं.

कालिदास कवीची त्याविषयीं आदरोक्ति.

---

* रघुवंश सर्ग १५. श्लोक ३३–४१.

* Vide 1 History of Indian Literature. By Pro. Weber.

2 Was Râmâyan Copied from Homer? By Justice Telang.

3 What can India teach us? By Pro. Max Muller.

ह्या व दुसऱ्या अनेक अन्तःप्रमाणांवरून व बाह्य पुराव्यावरून, **रामायणाचें** प्राचीनत्व अगदीं निर्विवाद सिद्ध होत आहे. व तत्संबंधीं उत्तम चर्चा आणि साद्यन्त उहापोह **नामदार काशिनाथ त्रिंबक तेलंग** यांच्या अत्युपयुक्त लेखांतं, फार मार्मिकपणानें व विशेष शोधकबुद्धीनें केला आहे.

त्यासंबंधीं प्रोफेसर वेबरचें मत व त्याचें खंडन.

असें असून **प्रोफेसर वेबर** हे या महाकाव्याविषयीं असें लिहितातं कीं, तें (१) इसवी शकाच्या आरंभीं किंवा त्या सुमारास झालें असावें. आणि (२) त्यांतील कथानक **ग्रीक** कवि जो **होमर,** याच्या **ईलियड** नामक काव्यांतून घेतलें असावें.

सदरहू दोन्ही गोष्टी **प्रोफेसर** मजकूर केवळ गृहीतच धरीत असून, त्या योग्य रीतीनें स्थापित करण्यासाठीं, किंवा त्यांच्या यथार्थ प्रतिपादनार्थ, बलवत्तर पुरावा अथवा प्रमाणभूत साधन ह्मणून, कांहींच पुढें आणीत नाहींत. तेव्हां अशा स्थितींत त्यांचें ह्मणणें किती वजन-

१ "Was the Râmáyan Copied from Homer"? A reply to Professor Weber, by the Honorable K. T. Telang, in the paper read by him before the students Literary and Scientific Society, Bombay, on 2nd September 1872.

२ Vide Indian Antiquary. P. P. 121 . 252 .

दार व कितपत भरंवसेलायक होईल, याविषयीं योग्य विचार करण्याचें काम मी वाचकांवरच सोंपतों.

आतां, ह्या दोन्हीं गोष्टींचें यथार्थ खंडन करून त्याबद्दल भवतिनभवति करणें, ह्मणजे प्रस्तुत ग्रंथाचा बिलकूल विषयच नव्हे. तथापि, सांप्रत काव्याच्या संबंधानें जी शंका उद्‌भवली आहे तिचें थोडक्यांत निरसन करून, पुढील विषयाकडे वळूं.

होमरकाव्य, आणि त्यांतील प्राच्य संप्रदायांचें अनुकरण, व त्यांतील प्राच्य विषयक गंध.

प्राच्य कवि **वाल्मीकि** हा पाश्चिमात्य कवि **होमर** होण्यापूर्वी, कित्येक शतकें अगोदर उदयास आला असून, **रामायणां**तील कथानक पश्चिमेकडून पूर्वेकडे पर्यटन करीत आलें, असा बिलकुल संभव देखील नाहीं. उलट, आमचें हें प्राच्य कथानकच **भरत**खंडांतून पश्चिम दिशेकडे गेलें असून, **रामायणां**तील संविधानकाचेंच **होमर** कवीनें अनुकरण केलें असावें, अशाविषयीं चांगला आणि बलवत्तर पुरावा दिवसानुदिवस मिळत चालला आहे. कारण, **होमर** हा पूर्वेकडील देशांत पर्यटन करीत होता, अशाविषयीं मागील ग्रंन्थान्तरीं चांगलें प्रमाण मिळतें. तसेंच, त्याच्या काव्यांत प्राच्य गंध आढळून येत असून, पूर्वेकडील रीतिभातींचेंही अनुकरण त्यानें केलें असल्याचें त्यांत स्पष्टपणें दिसतें.

प्रथमतः **होमर** आणि **ईलियड** या नामद्वयाच्या संबंधानें शोधाअन्तीं दोन प्रश्न उत्पन्न होतात. पहिला हा कीं, **होमर** हा व्यक्तिविशेष होता कीं काय? आणि दुसरा असा कीं, तो होता अशी कल्पना केली तर, त्याच्या नांवावर विकत असलेलीं काव्यें **ईलियड** आणि **ऑडिसी** हीं समग्र त्यानेंच रचलीं किंवा नाहींत? पहिल्या प्रश्नाविषयीं तर विद्वानांत बराच मतभेद आहे, व त्यांपैकीं, कांहींची अशी समज आहे कीं, **होमर** ह्या नांवाचा कवि म्हणून व्यक्तिविशेष मुळींच नव्हता. तर तन्नामाश्रित अशीं अनेकग्रंथकारांचीं काव्यें एकत्र होऊन त्या क्षुद्र कविसंघासच **होमर**[१] असें नांव पडलें. दुसऱ्या प्रश्नाविषयीं सर्व विद्वज्जनसमुहांचें बहुतकरून ऐकमत्यच दिसतें. म्हणजे सदर्हू दोन्हीं काव्यें अनेक पठक, व भिन्न भिन्न आख्यायक, यांच्या परिश्रमाचें फल असून तीं नानाविधकवनग्रथित आहेत. फक्त त्यांतील मूलविषय, किंवा काव्यसंविधानक, हें मात्र अबाधित राखण्याविषयीं चांगली खबरदारी ठेविलेली आढळते.[२]

१ Vide the Illiad edited by the Rev. W. Lucas collins, M. A; author of the " Ancient Classics for English Readers. (1888. P. P.1/2.)

२ " Such explanation of the repetitions and incongruities which are to be found in the Illiad

पुढें चालू.

हेक्टरनें पॅट्रोक्लस्ला ठार मारल्याची बातमी जेव्हां आकिलीज्नें ऐकिली, तेव्हां तो क्रोधाग्नीनें फार संतप्त होऊन दुःख विव्हल होत्सातां, आपल्या केशांचें विदारण करूं लागला, अशा प्रकारचा ईलियड् काव्यांतील थोडा कथाभाग आहे. आतां, ही चाल खरोखरी प्राच्यदेशांकडील असून, तिचें अनुकरण पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील जो आदिकवि **होमर** यानें आपल्या काव्यांत केल्याचें उघड दिसतें.

भरतखंडाचा ग्रीस देश ऋणी.

असो. येवढ्यावरून वाचकांची सहज खात्री होईल कीं, आम्ही भरतवासिजन **ग्रीस** देशाचे बिलकुल ऋणी नसून, उलटा

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

seems at least as reasonable as the supposition that its twenty four books are the work of various hands, 'stitched together'—Such is one explanation of the term 'rhapsody'—in after times, and having a common origin only in this, that all sung of the wondrous tale of Troy."
(Rev. Lucas collins. Illiad. P. 5).

१ "His (Achilles') grief is frantic —he tears his hair, and heaps dust upon his head, after a fashion which strongly suggests the Eastern character of the tale."

(Ancient Classics for English readers. Illiad. By Rev. Lucas collins M. A. P. 116)

तोच देश आमच्या आर्यभूमिकेचा ऋणी आहे, यांत तिलमात्र देखील शंका नाहीं.

महाभारतापेक्षां रामायण प्राचीनतर आहे हें मागें दाखविण्यांत आलेलेंच आहे. त्याशिवाय आणखी एक गोष्ट ध्यनांत ठेविण्यासारखी आहे ती ही कीं, रामायणांत दक्षिण हिंदुस्थानांतील भूगोलविद्येसंबंधीं या कविज्येष्ठाची माहिती पुष्कळच कोती दिसते. व अशा प्रकारचें त्या कवीचें तद्विषयक अज्ञान असणें देखील साहजीकच आहे. कारण, त्याकालीं त्या प्रदेशाशीं बहुतकरून अगदींच कमी दळणवळण असल्यानें, किंबहुना मुळींच नसल्यामुळें, तिकडील कांहींच माहिती नव्हती. तसेंच त्यावेळेस ह्या प्रदेशांतील लोकस्थिति देखील अगदीं रानटी होती.

अशा प्रकारची दक्षिण हिंदुस्थानची जंगली स्थिति महाभारताच्या वेळेस दिसून येत नाहीं. ह्या समयीं त्या प्रदेशाबरोबर पुष्कळच व्यवहार वाढलेला असल्या-

दक्षिण हिंदुस्थानांतील, या दोन्ही महाकाव्याच्या वेळची स्थिति, व

---

१ "The magnificence of Menelous's palace, as described by the poet, (Homer), is a very remarkable feature in the tale. It reads far more like a scene from the 'Arabian Nights' than a lay of early Greece.

The poet drew an imaginary description from his own recollection of the gorgeous barbaric splendour of some City in the further East, which he had visited in his travels"

(Do. Do. Odyssey P. 33.)

मुळें, त्या प्रदेशाची माहिती देखील चांगलीच होती असें ह्मटलें तरी चालेल. तसेंच, त्या वेळेस त्या भागाच्या लोकस्थितींत देखील महदन्तर पडल्यासारखें दिसतें. आणि त्यावरून ते आचारसंपन्न व विचारशील होते असेंही वाटतें. ह्या गोष्टीवरून देखील **महाभारतापेक्षां रामायण** फारच जुनाट आहे अशी दृढतर कल्पना होण्यास चांगलें साधन मिळतें. आणि ज्यापेक्षां **महाभारत** युद्धालाच आज चार हजारांवर वर्षें होऊन गेलीं आहेत, त्यापेक्षां **रामायण** रचल्याला पांच हजारांहून जास्त वर्षें झालीं असावींत हें उघड दिसतें.

रामायणाचा काल.

असो. आतां **रामायणां**तील भाषापद्धति, विचारसरणी, आणि पदलालित्य, यांविषयीं थोडें दिग्दर्शन करूं.

यांतील भाषापद्धति सरळ असून सुबोध आहे. तरी प्रसंगानुसार ती उदात्त व ओजस्वी देखील आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. ह्या काव्यांतील विचारसरणी निर्मल आहे. तथापि, त्यांतील पदलालित्य मात्र म्हणण्यासारखें विशेष रमणीय नाहीं. ह्यांतील कल्पकत्व आणि अपूर्व रचनासामर्थ्य मनांत आणिलें ह्मणजे, त्या **आदिकवी**ची कल्पनाशक्ति व विचारगौरव, नैसर्गिक प्रौढी व ओजस्विता, प्रसाद व वर्णनशैली, इत्यादि गुणां-

रामायणांतील भाषापद्धति, व तत्कालीन लोकनीति.

विषयीं चांगलें अनुमान करतां येतें. आणि तत्कालीन निर्मळ आचार, सरळ विचार, व शुद्ध नीति, वगैरेसंबंधीं उत्तम प्रकारचें दिग्दर्शन होतें.

इतिहासदृष्ट्या **रामायणाचें** अवलोकन केल्यानें, तत्कालीन स्थिति वेद्कालापेक्षां बरीच पुढें सरसावलेली होती, असें कळून येतें. तसेंच लोकांचे आचार व विचार, आणि समाजरचना, यांत देखील वेद्कालतुलनेनें महदंतर दिसतें. नीतीचें शिक्षण अगदीं उच्च प्रतीचें होतें असें भासते. शिल्पकलेचें पाऊल बरेंच पुढें पडलें असून, बहुतेक सर्व प्रकारचे धंदे भरभराटींत होते. कारण, जवाहिरे, सोनार, सुतार, कासार, तांबट, लोहार, कोष्टी, विणकाम करणारे, हस्तिदंति काम करणारे, गायनाचीं वाद्यें करणारे, शस्त्रास्त्र बनविणारे, पुतळे घडविणारे, स्फटिकाचें काम करणारे, कांच करणारे, चितारी, गंधी, आचारी, इत्यादि नानाविध गुणीजनांचें प्रसंगानुसार वर्णन

१ "Milman and Schlegel vie with Wilson and Jones in their applause (of the Epics); and from one or other of those writers we learn the simplicity and originality of the composition; the sublimity, grace and pathos of particular passages: the natural dignity of the actors, the holy purity of the manners, and the inexhaustible fertility of imagination in the authors."

(Elphinstone's History of India P. 298/299)

ह्या **महाकाव्यांत** आढळतें. एकंदर राज्य, व त्यांत सामील केलेले अन्य प्रांत, आणि काबीज झालेले मुलूख, याचेंही योग्य संरक्षण होण्यासाठीं चांगला बंदोबस्त, व उत्तम फौज ठेविली असल्याचें दिसतें. आणि म्हणूनच काबीज केलेल्या प्रांतांत पूर्ण शांतता व सुरक्षितपणा होता, असें सहजींच अनुमान होतें.

आपली प्रतिज्ञा खरी करण्यासाठीं, **रामाला** वनांत पाठविणें ज्या वेळीं प्राप्त झालें, त्या वेळीं त्याला वनवासाचें दुःख यत्किंचित्देखील होऊं नये म्हणून, त्याच्याबरोबर भरपूर व सर्व प्रकारची सामग्री देण्याचें **दशरथानें** योजिलें. संरक्षणासाठीं[1] चतुरंगसेना, पोषणासाठीं[2] धान्यकोश, दानधर्मादि व्यवहारासाठीं भरपूर[3] खजिना, भूषणासाठीं रत्नखचित अलंकार आणि ते पुरविणारे जवाहिरे[4], गानवाद्यादिकांनीं मनोरंजन होण्यासाठीं वारांगना[5], कुस्त्या

---

[1] सूतरत्नसुसंपूर्णाचतुर्विधबलाचमूः ।
राघवस्यानुयात्रार्थंक्षिप्रंप्रतिविधीयताम् ॥ २ ॥
[2] धान्यकोशश्चयःकश्चिद्धनकोशश्चमामकः ।
तौराममनुगच्छेतांवसंतंनिर्जनंवने ॥ ७ ॥
[5] रूपाजीवाश्चवादिन्योवणिजश्चमहाधनाः ।
शोभयंतुकुमारस्यवाहिनीःसुप्रसारिताः ॥ ३ ॥

(वा. रा. अयोध्याकांड २. सर्ग ३६. पोथी पृष्ठ ६९।७०.)

पाहण्यासाठीं मल्ल, मृगयेसाठीं शिकारी, वाट दाखविण्यासाठीं वाटाडे, नानाप्रकारचीं आयुधें, गाड्या, व घोडे, आणि मनुष्यें, असा सर्व थाट **रामचंद्राबरोबर** द्यावयाचा होता. तसेंच, **रामप्रव्रजनानंतर, भरताला रामदर्शनाची** अत्युत्कट इच्छा झाली. तेव्हां, त्याच्या शोधार्थ तो आपली निवडक प्रजा घेऊन निघाला. त्या वेळीं **भरताची** स्वारी मोठ्या समारंभानें बाहेर पडली असून, तींत नामांकित शिल्पिवर्ग आणि इतर बहुतेक धंद्याचे लोक होते. उत्तम वाटाडे, नानाप्रदेश जाणणारे चांगले भोम्ये,

---

१ येचैनमुपजीवंति रमतेयैश्चवीर्यत: ।
तेषांबहुविधंदत्वा तानप्यत्रनियोजय ॥ ४ ॥
२ आयुधानिच मुख्यानि नागरा:शकटानिच ।
अनुगच्छंतुकाकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकोविदा: ॥ ५ ॥
(वा. रा. अयोध्याकांड २. सर्ग ३६ पोथी पृष्ठ ७०)
३ अथभूमिप्रदेशज्ञा: सूत्रकर्म विशारदा: ।
स्वकर्माभिरता: शूरा: खनकायंत्रकास्तथा ॥ १ ॥
कर्मांतिका: स्थपतय: पुरुषा यंत्रकोविदा: ।
तथावर्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षका: ॥ २ ॥
सूपकारा:सुधाकारावंशचर्मकृतस्तथा ।
समर्थायेचद्रष्टार: पुरतश्च प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥
ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदा: ।
करणैर्विविधोपेतै: पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥
(वा. रा. अयोध्याकांड २. सर्ग ८० पोथी पृष्ठ १३६।१३७)

वाटेंतील झाडें तोडून मार्ग साफ करणारे, तंबु वगैरे शिवणारे, शिबिरादि निर्माण करणारे, निर्जल देशांत पाणी काढणारे, विहिरी खणणारे, पाण्याचे बंब तयार करणारे, बांबू काम करणारे, चर्मकाम करणारे, सुतार, लोहार, कासार, तांबट, आणि नानाविध पाक निष्पत्ति व रस तयार करणारे, इत्यादि अखिल जनसमूह त्याच्याबरोबर होता. यावरून तत्कालीन लोकस्थितीचें व समाजरचनेचें उत्तम दिग्दर्शन होतें.

महाभारत.

महाभारताचा काल.

रामायणानंतर दुसरें प्रसिद्ध महाकाव्य ह्मटलें ह्मणजे महाभारत होय. कौरव आणि पांडव यांजमध्यें राज्यविभागाकरितां अतिप्रचंड यादवी माजून जें तुमल व घनघोर युद्ध झालें; त्याचेंच यथार्थ वर्णन महाभारत काव्यांत अप्रतीम आणि चमत्कारिक काव्यरचनेनें अलंकृत केलेलें दृष्टीस पडतें. हें भारतयुद्ध कधीं झालें अशाविषयीं एक कालसूचक शिलालेख धारवाड आणि म्हैसूर परगण्यांत इवली येथील देवाळ्यांत सांपडला आहे. सदरहु पाषण लेखाचा काल शके ५०६, ह्मणजे इ. स. ५८४ असून, भारतयुद्धाचा काल तत्कालिन शकाअन्वयें

३७३० वर्षें असल्याचें, त्या शिलार्पित लेखावरून कळतें. त्यावरून शक कालाच्या सहाव्या शतकाच्या आरंभीं, **महाभारत** युद्धाला ४२३६ वर्षें, किंवा स्थूलमानानें ४००० चार हजारांवर वर्षें होऊन गेलीं होतीं, असें अनुमान होतें. सदरहु युद्धानंतर कांहीं कालानें **महाभारत** ग्रंथ तयार झाला असावा.

आतां, ज्या अर्थी **रामायणांत महाभारतां**तील कथानकांचा यत्किंचितही उल्लेख नाहीं, त्या अर्थी तें युद्ध होण्यापूर्वींच, ह्मणजे आज मित्तीस सुमारें पांच ५००० हजार वर्षांवर किंवा इ. स. पूर्वी ४००० वर्षांवर, महाकाव्य **रामायण** रचलें असावें, असें वाटतें.

ऐतरेय ब्राह्मण, व सूत्रांचा काल.

मागें सांगितल्याप्रमाणें **आश्वलायन** गृह्यसूत्रांत **महाभारताचा** उल्लेख असून, शिवाय **ऐतरेय ब्राह्मणांत** देखील त्यांतील कांहीं कथाभागांच्या मुख्य पात्रांचा निर्देश केल्याचें दिसतें. आतां, तिन्ही **वेदांच्या** ब्राह्मणांचा काल **श्रौत व गृह्यसूत्रांच्या** पूर्वीचा असून,

१. "It thus appears that in the latter part of the sixth century the war which forms the theme of the Mahâ Bhârata was considered to have taken place about four thousand years before."

(Journal B. B. R. A. S.
Antiquity of Máhà Bhàrata.)

सदरहू **सूत्रांचा** काल इ. स. पूर्वी १००० वर्षें होय. त्यावरून एकंदर अनुमान करितां असें दिसतें कीं, **महाभारत** हें महाकाव्य रचल्याला सुमारें तीन ३००० हजार वर्षें झालीं असावींत. आणि हें, लोकांची तद्विषयक पूज्य बुद्धि, अनुपम प्रेम, व त्यांच्या त्हृदयांत बिंबलेली दृढतर श्रद्धा, इत्यादि प्रमाणांवरून संभवनीयही वाटतें.

महाभारत.

१ याप्रमाणें **महाभारत** काव्याचा इतका पुराणकाल असून, तें इ. स. १९२१ सालानंतर झालें असावें, अशाविषयीं **कर्नल एलिस** यांचें म्हणणें आहे.

रामायण.

२ तसेंच **रामायण** महाकाव्य हें त्यापेक्षां देखील फार जुनाट असून, तें इ. स. च्या प्रारंभीं किंवा त्या सुमारास झालें असावें असें **प्रोफेसर वेबर** यांचें प्रतिपादन आहे.

वेद.

३ व ह्या दोहोंपेक्षांही **ऋग्वेद** हे अति पुराण, आणि विशेषतः अखिल जगाचे **आदिलेख** असून ते व **हिंदूंचा** इतर

---

१. What can India teach us? By Pro. Max-Muller.

(P. 207.)

२. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.

No. XXVIII. Vol. X. 1871-72. P. P. 81-82.

३. Indian Antiquary.

ग्रंथसमूह, हे यच्चावत् ब्राह्मणांनीं पश्चात् लिहिलेले केवळ बनावट लेख आहेत, असा डयुगल्ड स्टुअर्ट याचा सिद्धांत आहे.

बरें. एवढ्यावरच असल्या प्रकारच्या विद्वानांची मजल येऊन ठेपली नाहीं. त्यांच्या तर्कशक्तीनें यापेक्षांही पुढें धाव घेतली.

धर्म, आणि

४ आमचीं षड्दर्शनें, आमची अध्यात्मविद्या, आणि आमचा धर्म, यांत देखील ख्रिस्ती धर्माचीं मूलतत्वें दृग्गोचर होतात, असें लॉरिन्सर प्रभृति गृहस्थांचें मत आहे.

कला, ह्या सर्वांत कांहींना कांहीं तरी न्यून दाखविण्याविषयीं पाश्चात्यांचा प्रयत्न.

५ तसेंच आमच्या शास्त्र व कलासमूहांत, आमच्या अंगचे गुण, किंवा स्वतःचें चातुर्य नसून, त्यांत नैसर्गिक प्रभावच जास्त दिसतो, असा मिल्ल वगैरे यांचा तर्क आहे.

मिळून एतावता, आमचे वेद व आमचीं महाकाव्यें, आमचीं षड्दर्शनें व आमची अध्यात्मविद्या, आमचा

---

१. What can India teach us?
(By Pro. Max Muller. P. 28.)

२. History of Indian Literature. P. 238 Note 252 and *.

३. Mills British India. " It is difficult to say, how much of the wonderful in these excavations, may be the work of nature."

धर्म व आमचा शास्त्रकलाप, या सर्वांत कांहींना कांहीं तरी निष्कारण व्यंग दाखविण्याचा सदरहू पाश्चिमात्यांचा क्षुद्र प्रयत्न उघड दिसून येतो.

सदरहू मतांचें यथार्थ खंडन.

आतां, हें त्यांचें प्रतिपादन, किंवा सदरहू प्रकारचें मतप्रकाशन, योग्य व आधारसहीत असतें; अथवा त्याबद्दल सकारण असें बलवत्तर प्रमाण तें दाखवितें; तर त्या कामीं आमचें कांहींच म्हणणें नव्हतें. परंतु तसा यत्किंचित्ही प्रकार नसून, वरील सर्व मतें केवळ निराधारच आहेत, असें नानाशास्त्रविशारदांनीं ठरविलें आहे.

१ महाभारत काव्य फार प्राचीन असल्याविषयीं डाक्तर रामकृष्ण गोपाल भांडारकर यांनीं कर्नल् एलीसच्या लेखाचें अत्युत्तम खंडन केलें आहे. २ रामायण हें महाकाव्य त्याहीपेक्षां पुराणतर असून, होमर काव्यांतील यत्किंचित्ही अनुकरण त्यांत नाहीं, अशाविषयीं फार मार्मीक व खरपूस टीका प्रोफेसर वेबरच्या लेखावर, नामदार काशीनाथ त्रिंबक तेलंग यांनीं केली आहे.

---

१. "Consideration of the date of the Máhàbhàrata" in connection with the correspondence from Col. Ellis. By R. G. Bhandarkar M. A.
(R. A. S. Journal Vol. X. P. P. 81/92.)

२. "Was Ràmâyan copied from Homer"
(By the Hon. Mr. K. T. Telang.)

३ ऋग्वेद व हिंदूंचा असंख्य संस्कृत ग्रंथसमूह हे अगदींच बनावट नाहींत. इतकेंच नाहीं तर, ते ह्या जगत्तलावरील अति प्राचीन विद्यालंकार असून, ते ब्राह्मणाच्या अचाट आणि अद्भुत बुद्धयैश्वर्याचे केवळ स्मारकच आहेत, अशाविषयीं अप्रतीम प्रतिपादन, व डयुगल्ड स्टुअर्ट याच्या कुत्सित आणि क्षूद्र तर्काचें खरमरीत खंडन मोक्षमुलर यांच्या ग्रंथांतें दिसून येतें. ४ आमच्या हिंदुधर्मात आणि अध्यात्म विद्येंत खिस्ती धर्माचीं मूलतत्वें आढळतात, असें म्हणणें म्हणजे केवळ बालीशपणा व अज्ञान होय. आणि तत्संबंधीं मनोवेधक चर्चा बकल्च्या इतिहासांत

---

१ "Dugald Stewart, rather than admit a relationship between Hindus and Scots, would rather believe that the whole Sanskrit language and the whole of Sanskrit literature—mind, a literature extending over three thousand years and larger than the ancient literature of either Greece or Rome—was a forgery of those wily priests, the Brahmans."

(What can India teach us? P. 28.)

२. 1 What can India teach us?
2 Ancient Sanskrit Literature.
3 Hibbert Lectures.

३ "That the system of morals propounded in the new Testaments contains no maxim which has not been previously enunciated, and that some of the most beautiful passages in the Apostolic

पुढें चालू.

चांगल्या प्रकारें केली आहे. किरस्तावांचा प्रभु प्रकट होण्यापूर्वी, या भूतलावर सदाचरणाचें बीज आणि नीतीचीं मूलतत्वें हीं कोणासच माहीत नव्हतीं असें म्हणणें, किंवा आकाशांतील बापानें ह्या पृथिवीवर उजेड पाडिल्यावरच तीं पूर्णपणें जागृदवस्थेंत आलीं असें प्रतिपादन करणें, ह्मणजे केवळ स्वधर्माची पोकळ फुशारकी, आणि दुराग्रहाची निष्कारण घमेंडी, यांचें पूर्ण द्योतक होय. किरिस्तांव धर्माचीं मूलतत्वें आमच्या हिंदू धर्मांत बिलकल नाहींत. इतकेंच नाहीं तर, आमच्याच धर्माचीं मूलतत्वें एकत्र करून किरिस्तावानें एक नवीनच धर्म स्थापन केल्याचें उघड दिसतें. कारण, बौद्ध धर्मानें सनातन अशा वेद धर्मातील नीतितत्वें उचललीं असून, त्याच बौद्ध धर्माचें अगदीं हुबेहूब

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

writings are quotations from pagan authors, is well known to every scholar ; and so far from supplying, as some suppose, an objection against christianity, its a strong recommendations of it, as indicating the intimate relations between the doctrines of Christ and the moral sympathies of mankind in different ages. But to assert that christianity communicated to man moral truths previously unknown, argues, on the part of the asserter, either gross ignorance or else wilful fraud."

(Buckle's History.)

१ ख्रिस्ती धर्माचीं. २ ख्रिस्त तारकानें (The saviour christ.).

अनुकरण किरिस्ताव धर्मांत केलें असल्याचें चांगलें

१. Mr. Chundi Churn Sen writes in the *Mirror* of Calcutta:—A critical study of the life of John the Baptist will clearly show that he was a Buddha Bhikshu or a Buddha Rishi. And as Jesus of Nazareth received his religious instructions from John the Baptist, there can be no doubt that the religion, preached by Jesus, was in its essence the very same that had been preached by Gautama Buddha nearly 1,000 years before his birth. Any of the four gospels of the New Testament will clearly show that a kin to the teachings of Gautam Buddha the teachings of Jesus of Nazareth are replete with the strongest condemnation of the outward and ceremonial practices of religion by the Jews of his time. It is quite apparent that Christianity in its unsectarian form was evolved from, and the sequence of, *Buddhism*.

"Professor Max Muller endeavoured to show that Buddha himself is the original of Saint Josaphat" "while the Name of Josaphat is itself identified by philologers with that of Boddhisatwa, the complete appellation of Buddha,"

"The earlier form of Josaphat was Josaph in Greek and Youasaf or Youdasf in Arabic, an evident derivation from the Sanskrit Boddhisatwa, through the Persian form Boudasp (Weber.) The Name of the Magician Theudos is in like manner an accurate philolagical reproduction of Devadatta or Thevdat."

(Dr. Hunter's Indian Empire.)

P. 151. S. End.

दृग्गोचर होतें. बौद्ध धर्मानंतर सुमारें चारशें वर्षांनीं ख्रैस्ततारक उदयास आला असून, त्या धर्माच्या मूलतत्वांचा त्याजवर चांगला ठसा उमटला, व त्याचा परिणामही लौकरच निदर्शनास आला, हें जास्त सांगण्याची अवश्यकता नाहीं. व ह्याच मताचें अवलंबन निःपतक्षपाती आणि सरळ मनाच्या **पाश्चात्यांनीं** केल्याचें दिसतें. ते उघडपणें असें प्रदिपादन करितात कीं, मूल **बौद्ध** धर्माची **ख्रिस्ती** धर्मरचना ही केवळ हुबेहुब छोटेखानी नक्कलच होय.

भगवद्गीतेचें पौराणत्व.

पाश्चात्यांच्या दुराग्रहाचा आणखी एक मासला दाखवितों. **भगवद्गीतेंत** १ कर्म, २ भक्ति आणि ३ ज्ञान, ह्या योगत्रयांचें सम्मिलन असल्या कारणानें, ती वेदाप्रमाणेंच आह्मां **हिंदू** लोकांस परमपूज्य असून, ती त्याच कारणानें फार पुराणग्रंथांत मोडते. कारण, ती सुमारें तीन हजार वर्षांपलीकडीलही काळांतलि असल्यामुळें,

१. "That Christianity was but an inferior copy of a greater original." "That there are startling coincidences between Buddhism and Christianity cannot be denied, and it must likewise be admitted that Buddhism existed at least 400 years before Christianity."

(What can India teach us? P. 279. By Pro. Max Muller.)

ती बौद्ध धर्मापेक्षां देखील पुराणतर आहे. निदान ती इ. स. पूर्वी चवथ्या शतकाच्या अलीकडील तरी खचित नाहीं, असें विद्वान् आणि शोधक पंडितांचें ह्मणणें आहे; व ते अनेक प्रमाणांवरून सिद्धही होत आहे.

असें असून, डाक्तर लॉरिन्सर, लॉसन, वेबर, वगैरे मंडळी असें निःशंकपणें प्रतिपादन करिते कीं, ह्या गीतेंतील मूलतत्वें व नीतिविचार, हीं सर्व नव्या करारांतूनच घेतलीं आहेत.

आतां, जर गीता बौध धर्मापूर्वी, ह्मणजे इ. स. पू. सुमारें पांचशे वर्षे अगोदर उदयास आली होती तर,

---

१. "But in the absence of any thing else, I think that they (materials) furnish quite sufficient ground for holding, at least as a sort of provisional hypothesis, that the Gita is older, and not later, than the rise of Buddism."

(Bhagwatgita. By the Hon'ble Mr. Telang.)

२. . . . "Then upon the foregoing argument the Gita must have been composed at the latest somewhere about the fourth Century B. C." . . . (Bhagwatgita by Telang.)

३. Vide the Introductory Essay on Bhagwatgita. (By the Hon'ble Mr. Telang.)

४. The New Testament of the Bible.

५ बुद्ध निर्वाण काल. इ. स. पूर्वी ५४४. वर्षे. (H. I. L.)

पाश्चात्यांच्या आक्षेपांचें बालिशत्व.

इ. स. नंतर जो **नवा करार**[1] आकाशांतल्या **बापानें**[2] प्रकट केला, त्यांतील धर्माचीं अथवा नीतीचीं तत्वें गीतेंत कोठून येणार? अर्थात्च नाहीं. आणि जर ही गोष्ट अशा प्रकारें इतकी दर्शनीच उघड आहे तर, ती उलट सुलट बनावट करून, जगापुढें कांहीं तरी भलतेंच मांडण्यांत काय हेतु असावा, याविषयीं मनांत साहजीकच विकल्प उत्पन्न होतो. परंतु, ह्या कोडाचा उलगडा **डाक्तर लारिन्सर** यांणीं आपण होऊनच कृपा करून केला आहे, त्याबद्दल आपण त्यांचे फार आभारी असलें पाहिजे. ते असें ह्मणतात[3] कीं, 'येन केन प्रकारेण भगवद्गीतेला अर्वाचीनत्व आणून, **नव्या करारांतील** मतांचेंच तिच्यांत प्रतिबिंब उठलें आहे, इतकेंच सिद्ध करून दाखविण्याचा आमचा हेतु आहे.' बाहवा!!

---

१ New Testament.

२ येशूख्रिस्तानें.

३ Dr. Lorinser says, "our aim here then must be to establish that the Bhagwadgita may be attributed to a period in which it is not impossible that its Composer may have been acquainted...............with different books of the New Testament."

(Bhagwat Gita. By K. T. Talang.)

शाबासरे गडी ! ! धन्य तुमची ! ! घटित गोष्टीवरून किंवा वस्तुस्थितीअन्वयें, अमुक एक गोष्ट सिद्ध आहे, असें शोधक व निःपक्षपाती इतिहासज्ञ प्रतिपादन करितात. परंतु आमच्या ह्या राजश्रींचें सगळेंच उलट. हे गृहस्थ इच्छित गोष्ट आपल्या मनाप्रमाणें स्थापित करण्यासाठीं, घटित गोष्टींत किंवा वस्तुस्थितींत देखील फेरबदल करूं पाहतात. आहेकनी कांहीं कांहीं **पाश्चात्यांची** विलक्षण कोटी ? ?

त्यांचा दुराग्रह.

गीतेंत **बायबलांतील** नीतितत्वांचें अवलंबन केलें आहे, इतकें शाबीद करण्यासाठीं सदरहू गृहस्थांनीं जणूकाय **विडाच** उचलल्यासारिखें दिसतें. आपलें मत हवत्या प्रकारें, अथवा कोणत्याही सूक्त असूक्त रीतीनें सिद्ध करण्याची **डाक्तर लारिन्सर** यांची "अपूर्व" शैली पाहून, एका **फ्रेंच** तत्ववेत्त्याची आठवण येते. तो असें ह्मणतो कीं, 'घटित गोष्टी अथवा एकंदर वस्तुस्थिति जर माझ्या इच्छेनुरूप जुळत्या येणार नाहींत, तर त्या गोष्टींतच मी जरूर तो फेरफार करीन.'[१]

असो. एकंदरींत विद्वान मंडळी खरी ! ! ! बरें, ह्यांचेच

---

१ The French philosopher says:—"If the facts do not suit my theory, so much the worse for the facts."

त्या दुराग्रहाचें खंडन.

श्वेतबंधु डाक्टर स्ट्रौस्स असें लिहितात कीं, 'नव्या करारांचें चवथें पुस्तक पारदेशिक भूमींतच उदयास आलें असून, येशूचें ज्या मूळ मंडळींत बसणें उठणें असे, त्या मंडळीला श्रुतही नव्हते अशा ज्ञानतत्वांचे संस्कार व प्राबल्य, त्यांत दिसून येतें. डीन मिल्मन्‌चाही[२] असाच अभिप्राय आहे. ते म्हणतात कीं, 'भरतखंडांत ज्या मतांचा प्रभव झाला त्या मतांचेंच विशेष प्राबल्य पाश्चिमात्य देशांत अनेक शतकें होऊन, त्यांचाच संस्कार ख्रिस्ती धर्मावर मुख्यत्वेंकरून झाला.' आणि हें म्हणणेंही अगदीं सयुक्तिक दिसतें. कारण, ग्रीस देशांतील पिथॅगोरस हा हिंदुस्थानांत आला असून, त्यानें ब्राम्हणांपासूनच तत्वविद्याशास्त्र व कांहीं दर्शनें समजावून घेतलीं होतीं. तसेंच, ज्या वेळीं शिकंदराची स्वारी ह्या देशावर आली होती, त्या वेळीं देखील ग्रीक लोकांनीं

---

१ The fourth Gospel, he says, "bears every indication of having arisen upon a foreign soil; and under the influence of a philosophy of the time unknown to the original circle in which Jesus lived."

२ Dean Milman has said, that "it is by no means improbable that tenets which had their origin in India have for many centuries predominated in, or materially affected, the christianity of the whole Western World."

हिंदूंपासून अनेक विषयांचें ज्ञान संपादन करून घेतलें असून, त्यांत अध्यात्म विद्येविषयीं तर त्यांनीं आपली अत्युत्कट लालसा प्रदर्शित केली असल्याचें दिसतें. कारण, ते लोक आमच्या हिंदूंच्या अध्यात्मज्ञानाविषयीं फारच गौरवानें वर्णन करितात. आणि ह्यासंबंधानें ते आमचे पूर्ण ऋणी आहेत, असें त्यांच्याच लेखांवरून निर्विवाद सिद्ध होतें.

भक्ति व श्रद्धेचें पौराणत्व.

डाक्तर लारिन्सर प्रभृतींचें आणखी असेंही ह्मणणें आहे कीं, भक्ति व श्रद्धा हीं दोन्हीं, मूर्तिपूजकांत गीतेशिवाय अन्यत्र कोठेंही ग्रंथांतरीं आढळत नसून, तीं ख्रिस्ती धर्मातूनच गीताकारानें उचलून घेतलीं आहेत. ह्या त्यांच्या ह्मणण्यास देखील बिलकुल आधार नाहीं, व त्यांच्या इतर प्रमेयांप्रमाणें, हें ह्मणणें देखील प्रमाण-

---

१ "They (the Greeks) had, however, a great impression of their (Brahmin's) wisdom."

(Elphinstone's History of India.)

२ "And Onesicritus, whose conversations with them (Hindus) on philosophy have been already mentioned, expressly says that they inquired whether the Greeks ever held similar discourses, and makes it manifest that they were entirely uninformed regarding the sciences and opinions of his countrymen" (the Greeks.)

(Elphistone's India P. P. 471/472.)

रहितच आहे. कारण, **श्रद्धा** हा शब्द **पतंजलीच्या महाभाष्यांत** आढळत असून, हा ऋषि इ० स० पूर्वी सुमारें दुसऱ्या शतकांत होऊन गेला. शिवाय **श्रद्धा** शब्द **मनुस्मृतीं**तही आढळतो; व हा स्मृतिकार इ. स. पूर्वी सुमारें नऊ शतकें अगोदर होऊन गेला. याहींपेक्षां बलवत्तर आणि विशेष प्राचीन आधार ह्मटला म्हणजे **उपनिषदें** असून, त्यांत देखील **श्रद्धा** शब्दाचा उपयोग केल्याचें दिसून येतें. आतां, **उपनिषदांचा** काल इ. स. पूर्वी तीन चार हजार वर्षांवर असून, **छांन्दोग्योपनिषद्** हें तर अति पुराण उपनिषदांपैकीं आहे. सर्वांत प्राचीनतम आधार असा **वेद**च होय. ह्यापेक्षां जास्त पुराणतर ग्रंथच ह्या भूतलावर नाहीं. अशा जुनाट

---

१ " श्रद्धामेधे. " " श्रद्धातपसि. "
Comment on Panini II 2-34.

२ पतंजलीचा काल इ. स. पूर्वी १४३ वर्षें होय.

३ " वार्यपि श्रद्धयादत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ " म. स्मृ. अ. ३. २०२.
" यद्यद्ददातिविधिवत्सम्यक्श्रद्धासमन्वितः " म. स्मृ. अ. ३. २७५.
श्रद्दधानोऽनसूयश्चशतंवर्षाणिजीवति ॥ १५८
श्रद्धाकृतेह्यक्षयेतेभवतःस्वागतैर्धनैः ॥ म. स्मृ. अ. ४. २२६

४ " This would make the author of the code live about 900 years before Christ "
(Elphinstone's India.)

५ " यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयाउपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवति "
॥ छान्दोग्योपनिषद् ॥

भारतीय विद्यामृतदुर्गांत देखील श्रद्धा शब्दाचा उपयोग वारंवार केल्याचें आढळतें. एतावता, श्रद्धान्तर्गत "भाव" हा आम्हां हिंदूंस नूतन किंवा पारदेशिक नाहीं. इतकेंच नाहीं तर, तो आमच्या आर्यपरंपरेंतच खिळला आहे, असें कोणाच्याही लक्ष्यांत आल्यावांचून खचित राहणार नाहीं.

भारतीयांचें पाश्चात्यांच्या शिरावरील ऋण,

मिळून एकंदरींत इतकें अगदीं निर्विवाद सिद्ध आहे कीं, हिंदुधर्मांत ख्रिस्तीधर्माचा यत्किंचित् देखील गंध नसून, ह्या नूतन व परपोषित अशा ख्रिस्तीधर्मावरच, आमच्या हिंदुधर्मांतील नीतितत्वांचे व अध्यात्मविद्येचे अनेक संस्कार, बहुत शतकेंपर्यंत एकसारखे घडून आले आहेत. आणि हा नवीन धर्म उदयास आणण्याकरितांच आर्य व बौद्धधर्मांचें येशूख्रिस्तानें संमिलन केलें, व

---

१ ऋग्वेद. मंडल (२. १. १२. ५). (२. ३. २३. ६). (७. २. ३२. १४). (९. ७. ११३. २).

२ "On the contrary, the conclusion to which the facts and probabilities of the case seem to point as more probable is one which adherents of that theory have not condescended even to glance at, namely, that it is *Christianity which has borrowed from Hinduism*, and not *Hinduism which has borrowed from Christianity*." (Bhagwat Gsità.)

त्यांतील कांहीं कांहीं गोष्टी व नीतितत्वें मात्र स्वीकारिलीं, हें निर्विवाद आहे.

पाश्च त्यांच्या कुटिल वर्तनाचें फल.

परधर्माचें निष्कारण व निराधार उणें काढून, आपल्या धर्माची वृथैव थोरवी, सूक्त वा असूक्त साधनांनीं, जगापुढें ठेवण्याची ही कांहीं कांहीं पाश्चात्यांची अलोकिकच चाल दिसून येते. ह्या कुटिल वर्तनामुळें त्यांचा इच्छित कार्यभाग तर मुळींच सिद्धीस जात नाहीं; पण उलट त्यांची प्रौढी आणि वजन हीं मात्र अगदीं जाया होतात. एके ठिकाणीं युसेबियस्[1] हा पर्यायानें असें कबूल करतो कीं, ' जेणेंकरून आपल्या धर्माचें वैभव वाढेल त्या सर्व गोष्टी आपण लिहिल्या असून, ज्या गोष्टींनीं आपल्या धर्मास कालिमा येईल त्या सर्व आपण गाळल्या आहेत. ' तेव्हां अशा प्रकारच्या इतिहासकारास किती योग्यता व काय किंमत आहे, हें जास्त सांगावयास नलगे. ह्या रीतीचें अन्यायमूलक आचरण कोणाला देखील आवडणार नाहीं. मग तें गिबन्सारख्या इतिहासकारास तर कोठून रुचणार ? एके ठिकाणीं तो असें लिहितो कीं:—

" The gravest of the ecclesiastical historians, Eusebius himself, indirectly confesses that he has

---

१ हा एक ख्रिस्तीधर्मावर लिहिणारा इतिहासकार होऊन गेला.

२ See Decline and fall, Vol. II 68 (Roman Empire) By Gibbon.

related whatever might redound to the glory, and that he has suppressed all that could tend to the disgrace, of his religion."

"Such an acknowledgement will naturally excite suspicion that a writer who has so openly violated one of the fundamental laws of history has not paid a very strict regard to the observance of the other."

पाश्चात्यांच्या विपक्षवृत्तीचा मासला.

कांहीं पाश्चात्यांची अशा प्रकारची मत्सरबुद्धि, व त्यांतही विशेषतः विद्वान आणि बहुश्रुत मंडळीचीही तीक्ष्ण असूया पाहून, अशी कोणाचीही सहजी कल्पना होते कीं ह्या लोकांनीं हिंदूंविषयीं विपक्षवृत्तीचें अवलंबन केल्या कारणानें, हिंदूंचा धर्म, त्यांच्या संस्था, त्यांचीं शास्त्रें, त्यांचे कलासमूह, आणि त्यांचे तत्वविचार,

---

१ "I should like to see a possibility by which we could explain the addition not of the Vàlakhilya hymns only, but of other much more modern sounding hymns, at a later time than the period of the Pràtishàkhya."

"I say again that I am not free from misgivings on the subject, and my critical conscience would be far better satisfied if we could ascribe the Pràtishàkya, and all it presupposes to a much later date."

Maxmuller. (Translation of the Rigveda. I Introduction.)

हीं यच्चावत् ते दूषितें दृष्टीनेंच पाहतात. कारण, पाश्चात्यांचें[1] तेवढें चांगलें, व त्यांजपासूनच इतर राष्ट्रांचें जीवन[2], हा त्यांजला वृथाभिमान झाल्यामुळें, सत्यशोधा-अंतीं जेव्हां जेव्हां त्यांची ती पोकळ घमेंडी खोटी होऊं पाहते; व धर्म अथवा तत्वविचार, शास्त्र अथवा कला, आणि ग्रामसंस्था अथवा स्थानिक स्वराज्य, इत्यादि सर्वांचा उदय प्राची दिशेकडे भरत[3]खंडांतच प्रथम होऊन तिकडूनच सर्वत्र प्रकाश पडला, असें सप्रमाण माप जेव्हां त्यांच्या पदरांत पडतें; तेव्हां असूया व मत्सर, यांचे ते बंदे गुलाम होऊन, मनाची समता सोडतात. आणि हिंदूंचें मूळचें कांहींच नाहीं; त्यांचें जें ह्मणून कांहीं

---

१ "*A contempt for all that is Asiatic* too often marks *our countrymen* in the East though at one period the *taunt* might have been *reversed*."

(Tod's History of Râjasthan P.117/118)

२ "Except the blind forces of Nature, nothing moves in this world which is not Greek in its origin."

(Maine's village communities P. *238*)

३ "the Hindu writings abound in every branch of science, * * . * * and that wherever we direct our attention to Hindu literature, the notion of infinity presents itself."

(Essays and speeches of Mr. Dadabhai M.P.)

आहे तें सर्व अर्वाचीन व अन्यद्वारें घेतलेलें; ते असत्यवादी व लबाड आहेत; असें ते भलभलत्याच साध-नांनीं निराधार प्रतिपादन करितात. परंतु ‘ सत्यं जयते ’ या न्यायानें, त्यांच्या प्रलापापासून आमचा कांहींच तोटा न होतां, ते मात्र जगाच्या उचित उपहास्यतेस पात्र होतात.

९ आतां हिंदूंच्या कलांत देखील हस्तपाटवापेक्षां-

---

१ “ But Col. Ellis does not seem to consider them to be weighty, and in the view he has put forth he but represents, in a somewhat exaggerated form, the tendency of most European scholars and antiquarians to modernize every thing Hindu. ”

(Dr. Bhandarkar on the date of महाभारत)

“ It appears to me that in these days, there has set in a powerful tendency in Europe to set down individual works and classes of works of our ancient Sanskrit Literature to as late a date as possible. ” * * * * *

“ Yet I submit with all respect, but with very great confidence, that they (European scholars) be-tray a frame of mind which is the reverse of scientific. ”

(The Hon'ble Mr. Telang's भगवद्गीता.)

२. Mill's History of India. Crawford's Paper “ on the European and Asiatic races, ”

मिल, नैसर्गिक प्राबल्यच जास्त दिसून येतें, असें जें मिल्लेंचें ह्मणणें आहे, त्यावरही विलसननें चर्चरीत टीका केली असल्याचें दिसून येतें.

मूढ व अज्ञ जनांनीं अशा प्रकारच्या वृत्तीचें अवलंबन करावें, यांत तर कांहींच नवल नाहीं. परंतु सुशिक्षित आणि विद्वान ह्मणविणाऱ्या बड्या बड्या पंडितांनीं देखील असेंच वर्तावें; आणि आपलें तेंच खरें, असें केवळ दर्पानें प्रतिपादन करावें; किंवा ज्या त्या कामांत, "माझेंच घोडें आणि जाऊं द्या पुढें," या ह्मणी सारिखें आचरण ठेवावें; अथवा भारतीयांचा प्रचंड गुणोत्कर्ष सहन न झाल्याकारणानें, त्यांच्या उत्कट उत्साहशक्तीचें व विलक्षण बुद्धिवैभवाचें प्रोत्साहन करणें तर एकीकडेसच राहून

---

१. Mill's British India.

२. "This laborious description of the architecture of the Hindus affords some curious specimens of the inveteracy of the author's prejudices. In his zeal to undervalue the cavern-temples of the Hindus, he even insinuates that they are not artificial. "It is difficult to say, how much of the wonderful in these excavations, may be the work of Nature." He seemed inclined, with Bryant, to think that it was not impossible that the pyramids had dropped from the clouds, or sprung out of the soil."

(Mill's British India. Wilson's note.)

त्यांची उलट निंदा व्हावी, यासारिखें शोचनीय आणि कष्टतर तें आणखी दुसरें काय असावें !

अशा प्रकारचें प्रतिपादन कधीं कधीं निव्वळ दुराग्रहाचेंच असतें. आणि तसें असलें ह्मणजे त्या लिहिण्यांत, किंवा प्रतिपादनांत सुद्धां, कांहींच मेळ राहत नाहीं.

मोक्षमुलर.

एके ठिकाणीं **मोक्षमुलरनीं** असा सिद्धांत ठोकून दिला आहे कीं, **पाणिनीला** लेखनकला माहीतच नव्हती.[१] परंतु, हेच पंडित दुसऱ्या एके स्थळीं असें लिहितात कीं, **पाणिनीला** लेखनकलेचें ज्ञान होतें.[२] आणि हा विसंवादी व परस्पर

१. "If writing had been known to Panini, some of his grammatical terms would surely point to the graphical appearance of words. I maintain that there is not a single word in Paninis' terminology which presupposes the existence of writing."

"But there are stranger arguments than these, to prove that, before the time of Panini, and before the first spreading of Buddhism in India, writing for literary purposes was absolutely unknown."

(Maxmulier.)

२. "This last word *lipikara* is an important word, for it is the only word in the Sutras of Panini which can be legitimately adduced to prove that

पुढें चालू.

विरोधी लेख, जेव्हां पंडित मजकुरांच्या पुढें ठेविला, तेव्हां त्यांजला ही आपली चूक[१] कबूल करणें भाग पडलें.

वेबर.

विषय प्रतिपादन करण्याची वेबर प्रभृतींची पद्धति कशा मासल्याची आहे, हें गोल्ड्स्टकर सारख्या विद्वान् गृहस्थांच्या लेखांवरून[२] चांगलेंच व्यक्त होण्यासारिखें आहे. ते बहुत-

---

मागील पृष्ठावरुन पुढें चालू.

Panini was acquainted with the art of writing. He teaches the formation of this word, iii, 2, 21,"

(Maxmuller.)

वैदिक ग्रंथांत, किंवा सूत्रांत, आर्यलेखनकलेचे द्योतक असे शब्द पुष्कळ दृष्टीस पडतात, हें वांचकांनीं विशेष लक्षांत ठेवावें.

१. "It is possible I may have overlooked some words in the Bràhmanas and Sutras, which would prove the existence of written books previous to Panini. If so, it is not from any wish to suppress them." (Maxmuller.)

२. "Thus it seems that Professor Weber would make up his mind to that effect if some one would comply with his desire, and confirm the result of Colebrooke's calculation. But we must ask, on what ground rests this desire, which, in other words, is nothing but a very off-hand slur aimed at Colebrook's scholarship or accuracy." * * *

"But Colebrooke was not only a distinguished Sanskritist, he was an excellent astronomer."

(Goldstucker on Pánini. PP. 75-76).

करून नेहमीं आपलेंच मत खरें आहे, असें समजतात. कोलब्रूक सारख्या शोधक पंडिताचें मत देखील त्यांजला संमत नसतें; आणि तें खोटें आहे असें सिद्ध करण्यासही ते तयार नसतात. एतावता, केवळ आपल्या मताप्रमाणेंच कोणतीही गोष्ट शाबीद ठरविण्यास ते तत्पर असतांत.[1] आणि क्वचित् प्रसंगीं ह्यांचीं निराधार मतें खोडून काढण्यास कोणी तयार झाला तर, त्याला वेडा ठरवून, त्याच्यावर शिव्यांचा सूक्तअसूक्त भडिमार करण्यास देखील ते कधींही मागें पुढें पाहत नाहींत.[2]

रॉथ.

प्रोफेसर रॉथचा वृथादर्प तर गगनांतच मावेनासा झाला. त्याचें असें म्हणणें आहे कीं, वेदार्थप्रकाशनार्थ आपल्यासारखे प-

१. "In short, with fantastical certainty he scruples about astronomical facts, and presents fantastical facts with astronomical certainty. I doubt whether this critical method will strengthen the faith of the general public in certain results of Sanskrit philology.'
(Goldstucker on Panini. P. 77).

२ हा प्रसंग खुद्द गोल्ड्स्टकर यांजवरच गुजरलेला असल्यामुळें, प्रत्यक्ष त्यांचाच अनुभव त्यांच्याच मुखानें सांगतों. ते ह्मणतात,

"Professor Weber, who is also in the service of Worterbuch, suddenly attacked me in this journal, nor, indeed, with any thing that deserves the name of argument, but with personal abuse of the coarsest kind."

पुढें चालू.

रिश्रम आजपर्यंत कोणीही केले नाहींत. सायणाचार्यांनीं जें वेदावर भाष्य केलें, किंवा, इतर टीकाकार व कोषकार, यांनीं वेदार्थ व्यक्त होण्याच्या हेतूनें जे जे प्रयत्न केले, ते सर्व आपल्या श्रमापुढें फिकेच होत. आतां या गर्वोक्तीची किती किंमत आहे, हें गोल्ड्स्टकरचा ग्रंथ अवलोकन

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

'And of myself he (Weber) says, that my 'orthodox faith in the authority of native exegetes and grammarians' is something perfectly bewildering; indeed, it presupposes the 'derangement of my mental faculties.'

(Goldstucker on Panini. PP. 261-263).

१. "We have, therefore, endeavoured to take the road which is prescribed by philology: to elicit the sense of the texts by putting together all the passages which are kindred either in regard to their words or their sense; a road which is slow and tedious, and which, indeed, has not been trodden before, either by the commentators or the translators. Our double lot has, therefore been that of exegetes as well as lexicographers."

(Professor Roth's commentory on Rigweda. & c.)

२. "A bolder statement I defy any scholar to have met with in any book." * * * Professor Roth passed some time at Paris, and some little time in London also, when collecting his valuable materials for his edition of Yáska's Nirukta.' * * * "Thus, when he began his 'exegetical' work, he was only

पुढें चालू.

केल्यानें वाचकांच्या लक्षांत पूर्णपणें येईल. परंतु वास्तविक

मागील पृष्ठावरून पुढें चालूं.

acquainted with the commentary of Sáyana as far as the first Ashtaka; and when he wrote these lines, he may perhaps have known its continuation up to a portion of the third Ashtaka—in other words, no more than a third of Sàyana's whole commentary on the Rigveda; and yet he ventures to speak of the whole commentary of Sàyana, and to say that he can do what Sáyana was unable to perform? But we almost forget that the words of Professor Roth are by no means restricted to the Rigveda commentary alone; it embraces the commentaries to all the Samhitàs." * * * And yet he has the courage to pass this sweeping condemnation on all these gigantic labours of the Hindu mind, while ignorant of all but the merest fraction of them?" * * "I will merely here state that I know of no work which has come before the public with such unmeasured pretensions of scholarship and critical ingenuity as this Worterbuch, and which has, at the same time, laid itself open to such serious reproaches of the profoundest grammatical ignorance." * * *

"Or to speak in plain prose, I shall prove to Professor Roth by means of those same authorities which I have so often impressed on the readers' mind, that his Dictionary has created many meanings without the *slightest regard* to the *grammatical properties* of the word, and, in consequence, that

पुढें चालू.

रीतीनें विचार करतां, **माधवसायण** हा ल्हान सहान विद्वान नव्हता. खरोखर, तें एक मोठें प्रचंड धेंड, व जाडीच प्रकरण होतें. तो सर्व शास्त्रांत पारंगत व निपुण होता; आणि **पाणिनि**, व **कात्यायन**, हे तर त्याच्या मुखोद्गतच होते. तो मोठा प्रौढ **मीमांसाकार** आणि प्रसिद्ध **वैयाकरणी** असे. चारही वेदांत तो निष्णात होता, आणि म्हणूनच त्यानें **वेद**, **ब्राह्मण**, व **कल्प**, यांजवर नामांकित भाष्य केलें. ही त्याची अमूल्य देशसेवा इतकी महत्वाची आहे कीं, त्याबद्दल आम्ही **भारतीयांनीं**चसें

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

his Vaidik exegesis in all these numerous and important instances has just that worth which a Veda revealed by Professor Roth has in comparison with the Veda of India."

(Goldstucker on Panini. P. P. 248,249-251-252.)

१. "Mádhava-Sáyana, one of the profoundest scholars of India, the exegete of all the three Vedas as he tells us himself,--of the most important Brahmanas and a Kalpa work, Mádhava, the renowned Mimânsist--he, the great grammarian, who wrote the learned commentary on the Sanskrit radicals, who shows at every step that he has Pànini and Kàtyayana at his fingers' ends--Mádhava, who, on account of his gigantic learning and his deep sense of religion,lives in the legends of India as an incarnation of Siva".—

(Goldstucker on Panini. P. 250).

काय, पण अखिल जगानें, सदैव, आपली अत्यंत कृतज्ञताच दर्शविली पाहिजे. तथापि, प्रोफेसर रॉथला त्याचें इतकें महत्व कोठें वाटतें आहे? त्यानें बिचाऱ्या सायणाचार्यास अगदीं मागें ठेवून, आपलेंच घोडें पुढें ढकललें आहे; आणि त्या विद्वन्मुकुटमण्यास मूर्ख ठरवून, आपल्याच भोंवतीं टेंभा पाजळला आहे. त्यानें असें प्रतिपादन केलें आहे कीं, वेदाचा अर्थ युरोपस्थांस जितका चांगला आणि बरोबर समजतो, तितका सायणाचार्याला देखील समजला नाहीं.

१. "But the assurance with which he implies that Sàyana was not capable of mastering ten or twenty passages which are at the command of Professor Roth, presupposes, indeed, in his readers a degree of imbecile credulity which is, no doubt, a happy condition of mind for those who rejoice in it, and perhaps that best fitted for reading assertions like these, but which may not be quite so universal as he seems to assume." * * * —"In short, the great Mádhava, we are told, had not the proficiency of combining in his mind or otherwise those ten or twenty passages of his own Veda, which Professor Roth has the powerful advantage of bringing together by means of his little memoranda! "

(Goldstucker on Panini P. P. 249--250).

२. "We (says Roth) believe that a conscientious European exegete might understand much more correctly and thoroughly the sense of the Veda than Sàyana."

(Goldstucker on Panini. P. 254).

डाक्तर बोटलिंगचें पराक्रम देखील अशाच मासल्याचे आहेत. त्यानें आपल्या संस्कृत कोशांत, स्वतःच्या विद्वत्तेच्यां विशेष घमेंडींत, शब्दांचे स्वरूपचं बदलून टाकिलें आहे. परंतु, ह्या धृष्टपणाबद्दल गोल्ड्स्टकरेनें त्याचा चांगला खरपूस समाचार घेतला आहे.

बोटलिंग.

---

१. "We have banished completely from the verbal roots the vowels *ri. ri.* and *lri*, as well as the diphthongs at their end; for *ri.* at the end of nominal bases we have substituted *ar.*"

(Preface to the Worterbuch. P. VII. Roth).

२. "After such an expression of opinion, it will, of course, be my duty to show, at the earliest opportunity, that Dr. Boehtlingk is incapable of understanding even easy rules of Pánini, much less those of Kàtyāyana, and still less is he capable of making use of them in the understanding of classical texts. The errors in his department of the Dictionary are so numerous and of so peculiar a kind--yet on the whole so thorougly in accordance with the specimens I have adduced from his commentary on Panini, that it will fill every serious Sanskritist with dismay, when he calculates the mischievous influence which they must exercise on the study of Sansrit philology." * * *

(Goldstucker on Panini P. 254.)

'Happy Pátanjali ! blessed in thy ignorance ! Here we have potters who can fabricate—and not

पुढें चालू.

असो. वृथाभिमानास पेटून हे दुराग्रही लोक जितकें जितकें म्हणून दुसऱ्याचें वृथा उणें काढण्यास इच्छितात, अथवा आपलेंच घोडें निरर्थक पुढें ढकलण्याविषयीं जितका म्हणून प्रयत्न करितात, तितके तितके ते सदैव फजित पावून, उलट त्यांच्याच तंगड्या त्यांच्या गळ्यांत येतात, आणि लोकांच्या उपहास्यतेस मात्र अचुक पात्र होतात, असें कोणासही वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

एकंदरीनें पाहतां, कांहीं कांहीं **पाश्चात्य** केवळ अर्ध्या हळकुंडानेंच पिंवळे होऊन, आपल्या विचारसमतेची शून्यता अगदीं धडधडीत प्रकट करितात. त्यांचीं अशा

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

simply meanings of words, but the very words themselves, and words, too, which you have laboured so earnestly, so learnedly, so conscientiously, to save from the pottering of all future ' exegetes and lexicographers. ' Nay, we have, too, men who can repair to these potters, and call for, and admire, their linquistic wares!'

(Goldstucker on Panini. P. 258).

"And all this outrage, not only against the interests of science and truth, but against the commonest rules of decency, was committed in a series of planned attacks, because I had warned the Sanskrit Worterbuch of the danger of its career, and had not expressed any admiration for Dr. Boehtlingk's competence or scholarship."

(Goldstucker on Panini P. 265).

प्रकारचीं अनेक उदाहरणें दाखवितां येतील. सबब, त्यांकडे आमच्या भारतीयांनीं विशेष लक्ष पोहोंचविलें पाहिजे. नाहीं तर त्यांच्या मनावर भलतेच संस्कार होण्याचा संभव आहे. कारण, कांहीं नामांकित अपवाद खेरीज करून बाकीच्या बहुतेक पाश्चात्यांचा असा कांहीं भलताच ग्रह होऊन गेला आहे कीं, आपलें तेवढें चांगलें आणि आशियस्थांचें, व त्यांतही विशेषतः भारतीयांचें तेवढें वाईट. तेव्हां, अशा प्रकारच्या मनाच्या दूषित अवस्थेंत, ते उघड रीतीनें पक्षपाताचे लेख लिहितात, यांत नवल नाहीं. यासाठीं, भारतीयांनीं अशा एकतर्फी आणि पक्षपाती लेखांवर भरंवसा न ठेवितां, सर्व प्रकारच्या ग्रंथांचें अवलोकन करावें. साधकबाधक कारणांचा पूर्ण विचार करावा. आपल्या मनाची पक्की खात्री करून घ्यावी. विषयाच्या स्वरूपाप्रमाणें दूरवर नजर पोहोंचवावी. व नंतर आपल्या मनाला कायमचें वळण द्यावें. नाहीं-पेक्षां, असल्या अनर्गल लेखांनीं आपल्या मनावर दुष्ट संस्कार होऊन, ह्या अतिपुराण भारतीय राष्ट्रावर विशेष शोचनीय परिणाम घडून आल्याशिवाय खचित राहणार नाहीं.

अपवाद.

तथापि, सुदैवेंकरून कांहीं पाश्चात्य फारच सरळ, अगदीं निराभिमानी, आणि सदैव निःपक्षपाती आढळतात. अशीं रत्नें

त्या त्या देशाचे खरोखर अमूल्य अलंकारच होत, यांत बिलकुल संशय नाहीं. गोल्ड्स्टकरसारख्या[१] सरळ आणि विद्वान पंडितास देखील, आम्हा भारतीयांच्या पौराण-त्वाविषयीं, तसेंच त्यांचें पांडित्य, विद्वत्ता, शास्त्र, आणि कला, इत्यादिकांविषयीं बहुत अभिमानें वाटतो. व हिंदूंचें

१. "But whence was it that they (European scholars) were able to unfold to us the first secrets of ancient Hindu religion, of ancient Hindu philosophy and scientific researches? It was through the aid of the commentaries, in the first rank of which stands that of Pantanjali; in the second, the works of those master minds, the most prominent of whom are Sänkara and Mädhava Säyana. Without the vast information these commentators have disclosed to us,--with outtheir method of explaining the obscurest texts,--in one word without their scholarship, we should still stand at the outer-doors of Hindu antiquity."

(Goldstucker on Panini. P. P. 241-242.)

२. "Still a Provocation of this kind alone would have as little induced me to take up my pen now as it did heretofore; but when I see the public told authoritatively, yet without any proof, that Säyana teaches that understandering of the Veda which was current in India no longer than a few centuries ago;—when I see that the most distinguished and the most learned Hindu scholars and divines—the most valuable, and sometimes the only source of all our knowledge of ancient India

पुढें चालू.

भगीरथ प्रयत्न आणि त्यांचें बुद्धिप्रागल्भ्य, त्यांचें मतिवैभव आणि निरुपम वैदग्ध्य, इत्यादिकांविषयीं ते वारंवार स्तुति करितात.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

are scorned in theory, mutilated in print, and, as a consequence, set aside in the interpretation of Vaidik texts; —when I see that the most ancient readers of Hindu antiquity are interpreted to the Europeon public in such a manner as to cease to be that which they are; —when a clique of Sanskritists of this description vapours about giving us the sense of the Veda as it existed at the com--mencement of Hindu antiquity;—when I see that the very forms of the language are falsified, and that it is made a principle to slur the grammar of Pānini, and to ridicule those who lay stress on it;—when I see that one of the highest grammatical authorities of India is schooled for a "want of practice and skill", while this censure is passed without even an understanding of the work to which it refers ;— when I see that they who emphatically claim the epithet of "veracious" make statements which are the very reverse of truth;—and when I consider that this method of studying Sanskrit philology is pursued by those whose words apparently derive weight and influence from the professorial position they hold ;— and when, moreover, departing from rule and precedent, I see the journal of a distinguished Society—I fully hope through an

पुढें चालू.

अस्तु. कारणपरत्वें बरेंच विषयांतर झालें. परंतु तसें केल्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतें. सबब आतां प्रकृत विषयाकडे वळूं.

व्याकरणशास्त्र.

पाणिनि.

सदरहू महाकाव्यानंतर भाषेच्या संबंधानें अति महत्वाचा ग्रंथकार म्हटला म्हणजे पाणिनि होय. याच्या अद्वितीय

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

oversight of its Editor, though a Professor of Sanskrit himself—permanently made the channel for propagating such statements as I have described and qualified, together with these scandalous personal attacks and calumnies,—then I hold that it would be a want of courage and a dereliction of duty If I did not make a stand against these *Saturnalia* of *Sanskrit Philology*". "On this ground I have raised my voice, however feeble and solitary for the moment, and have endeavoured to examine the competence of those who set themselves up as our masters and authorities. On this ground I have endeavoured to vindicate for Pánini the position he holds in Sanskrit literature, and the position he ought to hold amongst honest Sanskrit philologers."

(Goldstucker on Panini P. P. 267-268.)

बुद्धिमत्तेची जेवढी म्हणून तारीफ करावी तेवढी थोडीच. सर्व भाषांचा मूळ पाया व्याकरणच असल्यामुळें, त्यांतील एकंदर शब्दांचें शास्त्रीय विवेचन, त्यांची मूलोत्पत्ति, तत्-संबंधीं संक्षिप्त विवरण, त्यांचें यथोचित नियमन, आणि भाषेचें यथार्थ संगोपन, इत्यादि सर्व गुणांनीं अलंकृत व परिपूर्ण असा ग्रंथ किती महत्वाचा व अवश्य आहे, हें प्रस्तुतच्या विद्याविलासविभूषित अशा **एकोणीसाव्या** शतकांत तरी, जास्त विस्तारानें सांगण्याची कांहीं अवश्यकता आहे, असें वाटत नाहीं.

तत्कृत अष्टाध्यायी

हा अमूल्य ग्रंथ म्हटला म्हणजे **अष्टाध्यायी** होय. ह्यांत **संस्कृत** भाषेची अत्यावश्य सेवा आमच्या जगद्विख्यात **पाणि-नीनें** फारच आश्चर्यकारक रीतीनें व अतीव मार्मिकपणानें केली आहे. आणि म्हणूनच त्या पुराण व सर्वमान्य ऋषीविषयीं, खालीं लिहिल्याप्रमाणें यथार्थ वर्णन आहे.

येनधौतागिरःपुंसां विमलैःशब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजंभिन्नं तस्मैपाणिनयेनमः ॥

तिचें खरें महत्व व उपयुक्तता.

जी **संस्कृत** भाषा प्रगल्भ, विस्तीर्ण, आणि परिपक्क; जिच्यांतील शब्दसंग्रह अपार; व ज्यांतील रूपांची साधनिकाही अति-विचित्र; अशा भाषेचें नियमन ज्यानें

अवघ्या ३९८३ सूत्रांत केलें; व तेंही लाघवचमत्कृतीनें विभूषित करून, ज्यानें भारतीयांची जगद्वंद्य भाषा शब्दरूपजलानें अगदीं शुद्ध केली; व ज्यानें अज्ञानजन्य मतिभ्रमाचें सर्वथैव निरसन केलें; त्या पाणिनीनें केवळ आपल्या बुद्ध्यैश्वर्याच्या योगानें अखिल जगास सकौतुकाश्चर्य तोंडांत बोटें घालावयास लाविलें, याबद्दल जेवढें वर्णन करावें तेवढें थोडेंच.

पाणिनीचा काल.

पाणिनीचा काल इ. स. पूर्वी ७०० वर्षे[१] असून, त्याच्या अगोदर बरीच वर्षें प्रसिद्ध वैयाकरणी **शाकटायन** यानें **शब्दानुशासन** म्हणून एक ग्रंथ केला होता. त्याजवरच **यक्षवर्मा** नामक जैनानें **चिंतामणिवृत्ति** या नांवाची टीका केलेली आहे. **पाणिनी**नंतर महत्वाचे वैयाकरणी म्हटले म्हणजे **कात्यायन** व **पतंजलि** हे होत. ह्यांपैकीं पहिल्यानें

अष्टाध्यायीचे भाष्यकार.

अष्टाध्यायीस परिशिष्टादाखल अनेक **वार्तिकें** रचिलीं असून, दुसऱ्यानें हीं **वार्तिकें** आणि **अष्टाध्यायीचीं सूत्रें**, यांची चांगली व नीट व्यवस्था लावून महा-

---

१. "Pânini, therefore, must have flourished in the beginning of the seventh century before the Christian-era, if not earlier still."

(Early History of the Dekkan)
By Dr. Bhandarkar. P. 8.

भाष्य नामक एक विस्तीर्ण ग्रंथ तयार केला. त्यानंतर **हरदत्त, चंद्र, भीमसेन**, वगैरे लहान मोठे वैयाकरणी झाले. परंतु ह्या सर्वांत अत्युत्तम टीकाकार ह्मणून, फार नांवाजलेले आणि विशेष प्रसिद्धीस आलेले असे **भट्टोजी-दीक्षित** होत. यांचें राहणें श्रीक्षेत्र **काशी** येथें असून, त्यांच्या वंशजांस त्या क्षेत्रीं अग्रपूजेचा मान अजूनपर्यंत देखील चालत आहे.

भट्टोजिदीक्षितकृत कौमुदी.

हे **भट्टोजीदीक्षित** अगदीं अर्वाचीन असून, त्यांजला होऊन गेल्याला सुमारें दोन अडी-चशें वर्षेंच झालीं असावीत. त्यांनीं **पाणिनी**च्या सर्व प्रसिद्ध **अष्टाध्यायी**वर **कौमुदी** या नांवाची सर्वमान्य **वृत्ति** केलेली आहे. ती इतकी अलीकडील असतांही, **सायणा**च्या **वेद**भाष्याप्रमाणें तिचें महात्म्य व पंडितमान्यता लागलींच स्थापित होऊन, **काशिकादि** वृत्तीपेक्षां देखील तिचें आजमित्तीस मोठें प्रामाण्य मानलें जातें.

पाणिनीच्या कालासंबंधीं उद्भवलेल्या शंकेचें निवारण.

आतां **पाणिनी**च्या कालाविषयीं प्रोफेसर **वेबर**नें जी उत्प्रेक्षा घेतली आहे त्याबद्दल थोडा विचार करूं. त्याचें ह्मणणें असें कीं, **पाणिनी**नें आपल्या **अष्टाध्यायी**च्या सूत्रांत **'यवनानी'** शब्दाच्या घटनेविषयीं नियम सांगितला असून, त्याच्या मतें **'यवन'** शब्द केवळ

ग्रीक वाचकच होय. ग्रीक लोकांचा हिंदुस्थानांत प्रवेश शिकंदर बादशहाच्या कारकीर्दीत झाला; आणि त्या राजपुत्रानें या भरतखंडावर स्वारी इ. स. पूर्वी ३२७साव्या वर्षी केली. तव्हां अर्थातच प्रोफेसर मजकूर यांच्या समजुतीप्रमाणें पाणिनीचा काल सहरहू साला-नंतरचा असावा. आतां ही गोष्ट केवळ निराधार असूनही सदरहू प्रोफेसर ती अगदींच सिद्धवत्‌शी मानतात. परंतु, वास्तविक पाहतां तसा यत्किंचितही प्रकार नसून, शोधकबुद्धीनें विचार केला असतां असें दिसून येतें कीं, 'यवन' शब्द केवळ ग्रीकवाचक नसून तो भारतीयां शिवाय इतर लोकांचा संज्ञक होय. व त्या कामीं, प्रोफेसर लासेन् आणि प्रोफेसर मुलैर यांचें देखील तसेंच मत आहे.

पाणिनीच्या अष्टाध्यायींविषयीं इतर राष्ट्रांचे अभिप्राय.

अस्तु. आतां पाणिनीच्या अष्टाध्यायीरूपी सुंदर, विचित्र, आणि भव्य मंदिराविषयीं, पृथिवीवरील इतर राष्ट्रांचा काय अभिप्राय आहे त्याबद्दल थोडेंसें दिग्-

---

१. "Yavana is not the exclusive name of the Greeks or Ionians. Professor Lassen has proved that it had a much wider meaning, and that it was even used of Semitic Nations."

(Maxmuller's Anc. Sans. Lit. P. 501).

According to Goldstucker, Yavanáni alluded to by Panini was the Persian cuneiform alphabet.

(Goldstucker's Panini P. 17.)

दर्शन करून, पुढील विषया कडे वळूं. हा विषय किती महत्वाचा आहे हें त्याच्या स्वरूपावरूनच कळण्या सारखें आहे. कारण, संपूर्ण माहितीनें परिप्लुत असा व्याकरणावरील ग्रंथ पाणिनीच्या अष्टाध्यायीशिवाय, अखिल जगत्तलावर कोठेंही नाहीं. शब्दव्युत्पत्तीच्या संबंधानें साद्यन्त विवेचन तर ह्यांत अप्रतीम रीतीनें केलेलें दिसतें. धातुव्यवच्छेद फारच मार्मीकपणानें केल्याचें आढळून येतें. लघुविवेचन पद्धतीविषयीं तर त्या ऋषिवर्याचा हातखंडा. आणि भाषामूलतत्वाची विवेचनपद्धति, व तत्संबंधीं अथपासून इतिपर्यंत विस्तीर्ण ऊहापोह, यांत त्याची बरोबरी आजपर्यंत कोणी देखील केली नसल्यामुळें, हें अनुपम लावण्यरत्न, आपल्या अद्वितीय तेजानें विद्वज्जनसमूहास व पंडितवृन्दांस आल्हाद देऊन, तें पुराण व अक्षय्य प्रभेनें मंडित होत्सातें, जसेंच्या तसेंच निरंतर चमकत राहिलेलें आहे.

प्रसिद्ध इतिहासकार **एलफिन्स्टन्** हे तत्संबंधानें असें लिहितात कीं:—

"The language (Sankrit) so highly commended seems always to have received the attention it deserved. Panini, the earliest extant writer on its grammar, is so ancient as to be mixed up with the fabulous ages. His works and those of his successors have established a system of grammar

he most complete that ever was employed in arranging the elements of human speech."

(History of India. P. 282.)

'जर्मनी देशांत आजकाल संस्कृत भाषेचा अभ्यास विशेष जारीनें सुरू असून, तो तिकडील गुणज्ञ लोक फार परिश्रम घेऊन करितात. त्यामुळें त्यांस आमच्या गीर्वाण भाषेचें खरें स्वरूप, व यथार्थ तत्व, हीं कळून आलीं आहेत. प्रोफेसर वेबर हे एक तद्देशस्थच शोधक आणि विद्वान् पंडित असून, ते पाणिनीच्या व्याकरणाविषयीं असें लिहितात कीं:—

"And we at once pass into the magnificent edifice which bears the name of Pânini as its architect, and which" justly commands the wonder and admiration of every one who enters. Pànini's grammer is distinguished above all similar works of other countries, partly by its thoroughly exhaustive investigation of the roots of the language and the formation of words; partly by its sharp precision of expression, which indicates with an enigmatical succintness whether forms come under the same or different rules. This is rendered possible by the employment of an algebraic terminology of arbitrary contrivance, the several parts of which stand to each other in the closest harmony, and which, by the very fact of its sufficing for all the

phenomena which the language presents, bespeaks at once the marvellous ingenuity of its inventor, and his profound penetration of the entire material of the language."

(History of Indian Literature. P. 216.)

आमच्या संस्कृत व्याकरणशास्त्राविषयीं प्रोफेसर मोक्षमुलर हे असें लिहितात कीं:—

'The achievements of the Brahmins in grammatical analysis, which date from six centuries before Christ, are still unsurpassed by any nation."

(D. N. Speeches and Essays. P. 5.)

ज्या कालीं शब्दव्युत्पत्ति आणि भाषातत्व, यासंबंधानें पृथ्वीवरील यच्चयावत् राष्ट्रें केवल अज्ञानांधकारांत होतीं, अशा वेळीं, ह्मणजे सुमारें २२५० वर्षांपूर्वीं, आमचें भाषाशास्त्र अगदीं पूर्णत्वास जाऊन पोहोंचलें होतें; आणि आमची व्याकरणमीमांसा ही शास्त्रीय विवेचनाच्या अत्युच्च शिखराप्रत जाऊन ठेपली होती याविषयीं डाक्तर हंटर असें ह्मणतात कीं:—

"The science of Language, indeed, had been reduced in India to fundamental principles at a time when the grammarions of the West still treated it on the basis of accidental resemblances; and modern philology dates from the study of Sanskrit by Enropean scholars. Panini was the architect of sanskrit grammar; but a long succession of grammarions must have laboured before

he reared his enduring frabric. The date of Panini has been assigned by his learned editor Bohtlink to about 350 .B .C. The grammar of Panini stands supreme among the grammars of the world, alike for its precision of statement, and for its thorough analysis of the roots of the language and of the formative principles of words. By employing on algebraic terminology it attains a sharp succintness unrivalled in brevity, but at times enigmatical. It arranges, in logical harmony, the whole phenomena which the Snskrit language presents, and stands forth as one of the most splendid achievements of human invention and industry."

(The Indian Empire. P. P. 100--101.)

नाटकें व काव्यें.

कविरत्नविपाकाचें फल.

पाणिनीनंतर आमच्या सर्वमान्य गीर्वाण भाषेस अलंकृत करणारीं, आणि तिजला सर्व जगत्तलावर अत्युच्च स्थानापन्न होण्यास कारणीभूत होणारीं, अशीं केवळ आमचीं कविरत्नेंच होत. ह्यांनीं संकृत भाषा येवढ्या थोरवीस आणिली आहे कीं, तिचा भाग्योदय होऊन आजमित्तीस कमींत कमी हजार पांचशें वर्षे लोटलीं अस-

तांही, तिच्या ऐश्वर्याविषयीं विद्वज्जनांची जिज्ञासा, तिच्या सौन्दर्याविषयीं पंडितांचें कुतूहल, तिच्या माधुर्याविषयीं मधुव्रतांची लालसा, व तिच्या परिपक्वतेविषयीं गुणग्राहकांचें वात्सल्य, हीं बिलकुल कमी होत नाहींत. इतकेंच नाहीं तर, तीं उत्तरोत्तर वाढतच चाललीं आहेत. बरें, अशा विस्तीर्ण भाषेचा साठा देखील तिच्या ऐश्वर्यानुरूपच आहे. किंबहुना, या गीर्वाण भाषोदधींत, नानाप्रकारच्या व हरएकबाबतीच्या विषयावर असंख्य ग्रंथावली आहे. ती पाहिली ह्मणजे आमच्या पूर्वजांच्या बुद्धिवैभवाचें, व त्यांच्या उत्साहशक्तीचें, फारच आश्चर्य वाटतें. असा अचाट प्राचीन ग्रंथसमूह पृथिवीच्या पाठीवर ह्या भरतखंडाशिवाय अन्यत्र कोठें देखील दृष्टीस पडत नाहीं. पाश्चिमात्य देशांतील अति जुनाट आणि नष्टवैभव अशीं जीं राष्ट्रें ग्रीस आणि रोम, तीं सुद्धा आमच्या भरतखंडाच्या प्रखर तेजापुढें सविनय नमून, त्याच्या तीव्र बुध्यैश्वर्यानें विस्मित होत्सातीं, सकौतुकाश्चर्य माना डोलवितात.

संस्कृत ग्रंथावलीच्या अनंतत्वाविषयीं सरजोन्स् याचा अभिप्राय.

ह्या संबंधानें सरविल्यम् जोन्स् असें लिहितात कीं:—

'Wherever we direct our attention to Hindu literature, the notion of infinity presents itself; and surely the longest life would not suffice for a single perusal of works that rise and swell protabirant

like the Himálayas, above the bulkiest compositions of every land beyond the confines of India.'

कविश्रेणी.

अस्तु. ह्या कविमालिकेतील प्रत्येकाचें विवेचन करण्याविषयीं प्रस्तुत ग्रंथाची योजना नाहीं. सबब त्यांपैकीं जे कविपुंगव असून सर्वांनुमतें अत्युत्कृष्ठ व श्रेष्ठतर आहेत, त्यांजविषयींच दोन शब्द लिहिण्याचें मनांत आणिलें आहे.

कालिदास.

ह्या श्रेष्ठ कविश्रेणींत देखील,अत्युत्तम आणि अग्रेसर असा **कालिदासच** होय. त्याची अलोट कविताशक्ति; त्याचें काव्यरसानें थबथबलेलें असें मनोहर काव्य; सृष्टिवैभव वर्णन करण्याचें त्याचें अद्भुत सामर्थ्य; त्याचें मानुषीय स्वभावाचें मर्मभेदक ज्ञान; त्याचा तदन्तर्गत पूर्ण परिचय; त्याची अनुपम रसज्ञता; त्याचें हृदयद्रावक उपमाचातुर्य; त्याच्या विलक्षण कल्पनेची सौन्दर्यश्री; त्याचें अप्रतीम बुद्धिवैभव; आणि त्याची उदात्त विचारसरणी; इत्यादि गुणांनीं त्याचें श्रेष्ठत्व ह्या भूतलावर, सर्व राष्ट्रांतील विद्वज्जनांत, आपोआपच स्थापित झालें.

त्याचा काल.

कालिदासाचा काल निश्चयात्मक समजत नसल्यामुळें त्याची आजपर्यंत बरीच ओढाताण चालली आहे. विद्वज्जनसमूहांत देखील तत्संबंधीं मतभेद आहे. कोणी ह्मणतात

तो इसवी शकाच्या आठव्या शतकांत झाला असावा. कोणी ह्मणतात सहाव्या शतकांत. कोणी ह्मणतात तिसऱ्या शतकांत. आणि कोणी ह्मणतात पहिल्या शतकांत. परंतु हल्लीं अगदीं नूतन शोधावरून असें खात्रीपूर्वक कळून येतें कीं, तो प्रसिद्ध विक्रमादित्य राजाच्या कारकीर्दीत, ह्मणजे इसवी सनापूर्वी ५६ वर्षें उदयास आला होता.

कालिदासाचे मुख्य ग्रंथ ह्मटले ह्मणजे, काव्यांत १ ऋतुसंहार, २ कुमारसंभव, ३ रघुवंश, ४ मेघदूत, आणि ५ सेतुकाव्य, हे असून, नाटकांत १ शाकुंतल, २ विक्रमोर्वशी, व ३ मालविकाग्निमित्र, हे होत. यांखेरीज १ प्रश्नोत्तरमाला, २ असज्जनवर्णन, ३ हास्यार्णवनाटक, ४ कर्पूरमंजरी, ५ श्यामलादंडक, ६ भोजचंपू, ७ रामायणंचपू ८ महापद्माष्टक, ९ गंगाष्टक, १० राक्षसकाव्य, ११ पुष्पबाणविलास, १२ श्रुतबोध, १३ शृंगारतिलक, आणि १४ शृंगारसाष्टक, हे ग्रंथ देखील त्यानेंच केले असल्याविषयीं प्रसिद्धि असून, त्यांतील शेवटले तीन हल्लीं उपलब्ध व सर्वांस महशूर आहेत; आणि बाकी राहिल्यांपैकीं कांहीं उपलब्ध नाहींत, व कांहीं त्याच्या नांवावर मात्र विकले जातात अशी कल्पना आहे.

त्याचे ग्रंथ.

ऋतुसंहारांत षड्ऋतूंचें वर्णन असून, त्यांत भिन्नभिन्न

ऋतुसंहार. ऋतूंत सृष्टीचीं निरनिराळीं रूपें कशीं दृष्टीस पडतात, आणि सृष्टिचमत्कृतीचें वैभव कसें भासमान होतें. याविषयीं वर्णन आहे. यांतील विशेष गुण म्हटले म्हणजे मधुर व कोमळ पदरचना, आणि सार्द्र अर्थनिबंधन, हीं होत. कुमार संभवांत ठिकठिकाणीं विचित्र देखाव्यांचें मनोहर वर्णन केलें असून, त्यांत श्रृंगार आणि करुणारस यांचें ह्रदयद्रावक मिश्रण दृग्गोचर होतें. प्रस्तुत काव्यांत, "कुमार संभव" म्हणजे "कार्तिकेयाचा जन्म," याविषयींचा कथाभाग असून, त्याचे सात सर्ग आहेत. परंतु अलीकडे त्याचे आणखी दहा सर्ग असल्याविषयीं शोध लागला आहे. तथापि, ते कालिदासकृत नसून, ते त्याच्या एकाद्या शिष्यानेंच रचले असावें असें बहुमत आहे.

रघुवंश. सर्व काव्यांत रघुवंश हें कालिदासाचें अत्युत्कृष्ठ काव्य होय. यांतील उत्तम भाषाप्रौढी, सुरेखवर्णन, उदात्त रचना, आल्हादकारक पदलालित्य, आणि भिन्न भिन्न रसांचा समयोचित आविर्भाव, इत्यादि गुणांनीं हें अलंकृत असल्या कारणानें, त्याचा यशोध्वज स्वयमेवच स्थापित होऊन, तें श्रेष्ठत्वास पावलें. यांत दिलीपापासून तोंतहत अग्निवर्णन म्हणून जो रघु वंशांतील शेवटचा राजा झाला त्यापर्यंतच्या वंशांवलीचें वर्णन आहे.

मेघधूत. मेघदूतांत म्हणण्या सारिखें कांहीं

देखील संविधानक नसतांही, त्यांत **कालिदासानें** आपली अलोट कल्पनाशक्ति, अद्भुत बुद्धिवभैव, आणि अति तीव्र कवित्व दाखविल्याचें दिसतें. कारण, यांतील विषय म्हटला म्हणजे कायतो, एका शापाभिहत **यक्षानें रामगिरी**पासून **अलकापूरी**पर्यंत आपल्या विरहानें विव्हल झालेल्या कृशांगी स्त्रीस, मेघरूपी **दूता**बरोबर पाठविलेला निरोपच होय. याप्रमाणें या खंडकाव्याचा पाया इतका निर्जीव असूनही, त्यावर उभारलेली इमारत इतकी दृढतर, भव्य, टुमदार, आणि रमणीय भासते कीं, तिच्यांतील प्रत्येक देखावा डोळ्यापुढें मूर्तिमंत उभा राहतो, व तिच्यांतील प्रत्येक गोष्टीचें वर्णन अगदीं हुबेहूब असल्यामुळें, तें जणूकाय त्या त्या गोष्टीशीं आपला प्रत्यक्षच परिचय करून देत असल्याचें दिसतें. वर्षाकालीं मेघाचें दर्शन, तदानुषंगिक चित्ताची अतीव विव्हल वृत्ति, त्या समयाचे भिन्न भिन्न देखावे, पक्षांचें पर्यटन, सृष्टिचमत्कृतीचे मनावर झालेले संस्कार, मेघमार्गनिर्देश, तदनुसार नानाविध स्थलप्रकाशन, आणि त्या सर्वांचें सुरेख वर्णन, हीं यांत फारच मार्मिकपणानें साधलेलीं आहेत. **सेतुकाव्यां**तील पदलालित्य फारच चटकदार असून, त्यांतील शब्दरचना मधानें थबथबलेल्या फळाप्रमाणें अति मधुर आहे. . याविषयीं प्रसिद्ध **बाण** कवि आपाल्या **हर्षचरितां**त असें लिहितो कीं:—

सेतुकाव्य.

कीर्तिःप्रवरसेनस्यप्रयाताकुमुदोज्ज्वला ।
सागरस्यपरंपारम्कपिसेनेव सेतुना ॥
निर्गतासुनवाकस्यकालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासुमंजरीष्विव जायते ॥

शाकुंतल.

काव्यापेक्षां कालिदासाची नाटककार म्हणून फारच ख्याति आहे. त्याचें अत्युत्तम आणि जगद्विख्यात नाटक म्हटलें म्हणजे शाकुंतल होय. या नाटकाच्या योगानें त्याचे अलौकिक गुण युरोपखंडांत व इतर पाश्चिमात्य राष्ट्रांत तात्काल पसरून, त्याची कीर्ती अमर झाली, आणि त्याविषयीं सर्वांचें कुतूहल सतत जागरूकच राहिलें. आमच्या संस्कृत शास्त्रभांडाराची व अपूर्व काव्योदधीची माहिती, पाश्चिमात्यांस थेट गेल्या अठराव्या शतकापर्यंत नव्हती, असें ह्मटलें तरी चालेल. संस्कृत भाषेची विशेष अभिरूचि पाश्चिमात्यांस लागण्याला, मुख्यत्वेंकरून सर विल्यम् जोन्स हाच कारणीभूत झाला, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत आहे असें वाटत नाहीं. हा प्रसिद्ध विद्वान् गृहस्थ सुमारें शंभर वर्षांमागें बंगाल्यांत न्यायाधीश होता. त्यावेळीं त्याला आमच्या एका पंडिताकडून असें कळलें कीं, संस्कृत भाषेंत कांहीं अपूर्व नाटकें, सुरम्य काव्यें, आणि नानाविध शास्त्रकलाप आहेत. ही गोष्ट त्याला समजतांच त्यानें त्याभाषेचा अति परिश्रम घेऊन अभ्यास केला;

पुढें कांहीं कालानें त्यांत त्याची चांगली प्रवीणता झाल्या-वर, त्यानें **शाकुंतला**चें इंग्रजींत भाषांतर करून इ० स० १७८९ सालीं तें **युरोपांत** प्रसिद्ध केलें. त्यामुळें, आमच्या ह्या **कवि-पुंगवा**ची अजरामर कीर्ती प्रथमच देशांतरास जाऊन सर्व भूमंडलावर पसरली. इतकेंच नाहीं तर, त्यायोगानें **युरोपांतील** अनेक पंडितांचें मन अगदीं वेधलें जाऊन, त्यांनीं **संस्कृता**चा अभ्यास फार झपाट्यानें चालविला. त्यानंतर त्यांस या **संस्कृत** खाणीचें अत्यु-ज्ज्वल तेज दृष्टीस पडून, त्यांतील अमूल्य रत्नें व कनक-मय अलंकार, हे यथावत् धुंडाळून काढून तीं सर्व स्वस्थानापन्न करण्यासाठीं, त्यांनीं आपलें तनमनधन खर्च केलें, व अजून देखील खर्च करीत आहेत; तेणें-करून त्यांच्या प्रयत्नाचें चीज होऊन, त्यांच्या परिश्रमा-चेंही साफल्य झालें. याप्रमाणें **संस्कृत** भाषेच्या अभ्या-सास विशेष प्रोत्साहन मिळाल्यामुळें, त्याचा आल्हाद-कारक परिणाम तेव्हांच उदयास येऊं लागला.

त्याचें भाषांतर.

असो. **शाकुंतला**चा केवळ भाषांतररूपानें रसास्वाद घेऊन देखील **जर्मनीं**तील प्रसिद्ध कवि **गेटी**, प्रख्यात तत्ववेत्ता **हंबोल्ड**, मर्मज्ञ व रसिक **गोएथ**, आणि सर्वांस महाशूर असा विद्वान् **श्लेजेल**, यांनीं

त्याविषयींची युरोप खंडांतील कीर्ति व पाश्चिमात्यांचा अभिप्राय.

आनंदभरांत टाळ्या पिटल्या, व सकौतुकाश्चर्य माना डोलविल्या. मग अशा रसिकजनांनींही **कालिदास**चमत्कृति स्वयमेव **संस्कृतांत**च अवलोकन केली असती तर त्यांच्या आनंदास काय पारावार होता? आमच्या **कविवरा**संबंधीं **पाश्चात्यांचे** अभिप्राय लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत, सबब ते या खालीं थोडक्यांत देतोंः—

"Kálidása the celebrated author of the Sàkuntala, is a masterly describer of the influence which Nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feeling, and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations."

(Alexander von Humboldt.)

"No composition of Kàlidasä displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feelings,— in short, more entitles him to rank as the shakspeare of India."

(M. Williams.)

शकुंतला नाटकाविषयीं एक प्रसिद्धसुभाषित लोकांच्या तोंडीं आहे, त्यावरून तत्संबंधीं लोकप्रियता सहजीं ध्यान्नांत येण्यासारखी आहे.

काव्येषुनाटकंरम्यंतत्ररम्यंशकुंतला ।
तत्रापिचचतुर्थोंकस्तत्रश्लोकचतुष्टयम् ॥

पूर्वीच्या कांहीं विद्वज्जनांच्या मतें कालिदासाचा अत्युज्ज्वल गुण ह्मटला ह्मणजे उपमाचातुर्य; परंतु खरोखर पाहतां त्याच्यांत अर्थगौरव आणि पदलालित्य, हीं देखील तितक्याच उत्कट प्रमाणांनीं दिसून येतात. कांहींचें असें मत आहे कीं, अर्थगौरव असें भारवीचें; पदलालित्य असें दंडीचें; उपमा अशी कालिदासाची; आणि सदरहू तिन्हीं गुण माघ कवीच्या ठायीं होते.

कवीन्द्रांत कालिदासाची गणना.

असो. असें जरी आहे तरी कालिदास हा सर्व गुणांनीं श्रेष्ट असल्यामुळें, त्याची कवींद्रांत गणना करणें केवळ अत्यवश्य आहे. इतकेंच नाहीं तर, एकंदर कविसमूहाची गणना करितांना, प्रथमतः जी करंगळी मोडावयाची ती त्याच्याच नांवानें, व तत्सन्मानार्थ, मोडली पाहिजे. कारण,

पुरा कवीनां गणना प्रसंगे
कानिष्टिकाऽधिष्टित कालिदासः ।
अद्यापितत्तुल्य कवेरभावात्
अनामिकासाऽर्थवती बभूव. ॥

---

१ उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दंडिनः पदलालित्यं माघे संतित्रयो गुणाः ॥

अतिप्रसिद्ध व महान् पराक्रमी राजाधिराज **विक्रमादित्य**, याच्या पदरीं जीं नवरत्नें होतीं त्यांपैकींच एक **कालिदास** होय. हीं नवरत्नें **धन्वंतरि, क्षपणक, अमरसिंह, शंकु, वेतालभट्ट, घटकर्पर, कालिदास, वराहमिहिर,** आणि **वररुचि**, अशीं असल्याविषयीं आख्यायिका आहे.

नवरत्नें.

आतां, या नवरत्नांच्या कालाविषयीं जरी बराच विवाद आहे तरी, त्या नांवाचे दुसरे पुरुषही अन्यकाळीं उदयास येण्याचा संभव असल्यामुळें, सदरहू रत्नें **विक्रमादित्याच्या** दरबारीं चमकत होतीं, याविषयीं विशेष साशंक होण्यास कारण नाहीं. व याचीं अनेक उदाहरणेंही **संस्कृत** इतिहासांत मिळूं शकतील.

कालिदासानंतर त्याच्याच तोडीचा, तथापि दुसऱ्या शेजेचा कवि, **भवभुति** होय. याचीं कायतीं तीनच नाटकें प्रसिद्ध आहेत. **१ मालतीमाधव; २ महावीरचरित; व उत्तररामचरित.** यांपैकीं, पहिलें केवळ काल्पनिकच असून, दुसरीं दोन ऐतिहासिक आहेत.

भवभूति, व त्याचे ग्रंथ.

मालतीमाधवांतील प्रधानरस श्रृंगारच होय. तथापि भयानक, अद्भुत, वीर, व करुण, या रसांचाही मनोहर विलास ह्या कविरत्नानें पांचव्या अंकांत प्रसंगविशेषीं फारच खुबीनें आवि-

मालतीमाधव.

ष्कृत केला आहे. **कपाल कुंडलेनें मालतीस** नेल्यावर **माधव** अगदीं निराश होऊन, संध्याकाळच्या समयीं स्मशानांत फिरत असतां, पिशाचांच्या चेष्टा त्याच्या दृष्टीस पडल्यावरून, त्यांचें त्यानें वर्णन केलें आहे. त्यांत भयानक आणि बीभत्स रस इतके सुरेख उतरले आहेत कीं, ती अपूर्वयोजना अगदीं योग्यस्थलीं झाल्यासारिखें दिसतें. यांतील भाषा फारच प्रौढ असून विचारसरणी अगदीं उदात्त आहे.

महावीरचरित.

महावीरचरितांत वीररस मुख्य असून क्वचित् ठिकाणीं मात्र श्रृंगाराची झांक मारते.

उत्तररामचरित हें भवभूतीचें तिसरें नाटक होय.

उत्तररामचरित.

यांत करुणारस प्रधान असून, हें नाटकच या कवीच्या विशेष कीर्तीस कारणीभूत झालें. करुणारसाशीं संभोगश्रृंगार, आणि विप्रलंभश्रृंगार, असे पहिल्या अंकांत मिसळले असून, पांचव्यांत व सहाव्याच्या आरंभीं वीररस, आणि सातव्यांत शेवटीं अद्भुत रस दृष्टिगोचर होतो.

"**कारुण्यंभवभूतिरेवतनुते**"—ही उक्ति अर्थशः

त्याचे कविगुण.

खरी असून, करुणरस हा **भवभूती**ला अत्युत्कृष्टच साधला आहे. तसेंच मनुष्याच्या हृद्गताचें मार्मिक ज्ञान देखील या कवीस फारच उत्तम असल्यामुळें, मानवी स्वभावाचे नानातऱ्हेचे विकार

व अनेक तरंग, हे तो प्रेक्षकापुढें अगदीं हुबेहुब ठेवून देतो. बाह्य सृष्टिवर्णनांतही त्याचा हातखंडाच. सृष्टपदार्थांची चमत्कृति, विद्युल्लतेचा प्रभाव, वर्षाकाळाची शोभा, गिरिकंदरांचें वैभव, वनश्रीचें ऐश्वर्य, आणि नागरिक संपत्ति, इत्यादिकांचें वर्णन करण्यांत त्याची अनुपम शैली दिसून येते.

त्याचा काल व कुल.

भवभूति हा इसवी शकाच्या आठव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत उदयास आला असावा असें अन्तःप्रमाणावरून कळून येते. त्याच्या बापाचें नांव **नीलकंठ** असून, तो **दक्षिण** देशांत **पद्मपूर** नामक नगरीं, **डंबर** नांवाच्या तपोनिष्ट **ब्राह्मण** कुलांत जन्मला होता. ह्या आपल्या कवीच्या आईचें नांव **जातुकर्णी** असून, खुद्द त्यास **भट्टश्रीकंठ** असेंही पुढें ह्मणत.

इतर नाटकें, व

ह्याच्या खालोखालच्या तोडीचीं नाटकें ह्मटलीं ह्मणजे **शूद्रककृत १ मृच्छकटिक** (इ० श० पू. २१ वर्षें); **राजशेखरकृत २ विद्धशालभंजिका** (इ० स० चें दहावें शतक); **भट्टनारायणकृत ३ वेणीसंहार** (इ० स० १०७२); **धावककृत ४ नागानंद** व ५ **रत्नावलि** (इ० स० चें बारावें शतक); **विशाखदत्तकृत ६ मुद्राराक्षस** (इ० स० चें बारावें शतक); आणि **कृष्णमिश्रकृत ७ प्रबोधचंद्रोदय** इ० स० चें बारावें शतक); वगैरे होत.

रघुवंश आणि **कुमारसंभव** या महाकाव्याखेरीज खालीं लिहिलेलीं दुसरीं महाकाव्यें- ही प्रसिद्ध आहेत:—

महाकाव्यें.

१ **भट्टीकाव्य** (**भर्तृहरि**कृत. इ० स० चें सहावें किंवा सातवें शतक); यांत **रामचंद्रा**चा कथाभाग असून व्याकरणसंबंधीं विशेष विवेचन आहे. २ **माघकाव्य** (शिशुपालवध **माघ**कृत; इ० स० चें १० वें शतक; या कवीचा आजा **सुप्रभदेव**, हा **श्रीधर्मनाभ** राजाच्या पदरीं प्रधान होता). ३ **कीरातार्जुनीय**(**भारवि**कृत; इ० स० चें १० वें शतक); ४ **नैषध** (**श्रीहर्ष**कृत; इ० स० १२ वें शतक). ५ **राघवपांडवीय** (**कविराज**कृत; इ० स० ११ वें शतक); हें काव्य सर्वमान्य असून त्यांत शब्द योजना अशी कांहीं चमत्कारिक केली आहे कीं, तेच ते शब्द **रामायण** व **महाभारत** यांतील कथानकाकडे लागू पडतात. ६ **नलोदय** (**कालिदास**कृत असल्या- विषयीं आख्यायिका आहे; इ० स० ७८).

गद्यग्रंथ.

वर सांगितलेल्या सर्व कविजनांचा भर केवळ **पद्यरूप**- काव्याकडेसच असल्यामुळें, **गद्यरूपकाव्य** किंवा गद्या-

गद्यग्रंथ.

त्मकग्रंथ त्यांजकडून मुळींच झाले नाहींत, हें जास्त सांगावयास नको. प्रायः आमच्या **संस्कृत** कवींचा कल्पनाओघ फक्त पद्यरचनेवरच होता, असें देखील ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

गद्यात्मक कवित्रय.

याप्रमाणें सर्वांनीं सतत् अवलंबन केलेल्या प्रणालिकेंत, एकदम बदल करण्याचें अनुकरणीय व स्तुत्य साहस प्रथम **दंडी** कवीनेंच केलें असून, त्याचेंच अनुकरण त्याच्या पश्चात् **सुबंधु** व **बाण**, या कविद्वयांनीं केलें. त्यायोगानें अर्धीच अलंकृत असलेल्या **संस्कृत** भाषेस अतीव रमणीयता प्राप्त झाली. इतकेंच नाहीं तर, या प्रसिद्ध कवित्रयांनीं गद्यग्रंथ रचून उत्कृष्ट **पदलालित्य**, सुंदर **श्लेषरचना**, आणि मनोवेधक व उदात्त **प्रागल्भ्य**, अशीं अनुक्रमें व्यक्त केलीं.

दंडी.

दंडी हा इसवी सनाच्या सहाव्या शतकांत उदयास आला असल्याविषयीं, हल्लीं उपलब्ध असलेल्या विद्वज्जनांच्या ग्रंथावलीवरून दिसून येतें. ह्याचा प्रसिद्ध ग्रंथ ह्मटला ह्मणजे गद्यरूप दशकुमारचरित होय. वास्तविक पाहतां हा ग्रंथ **कादंबरीच्या** तोडीचा नसून, त्यांत संविधानकचातुर्य देखील कांहींच दिसून येत नाहीं. यांत एक सबंध गोष्ट मुळींच नाहीं; तर, दशकुमारांचीं दहा निरनिराळीं चरित्रें वर्णन केलीं आहेत. तसेंच, यांत ह्मणण्यासारिखा सुरस

कथाभागही कोठें दृष्टीस पडत नाहीं. तथापि, त्याची उत्कृष्ठ गद्यरचना, ह्मणजे दंडीचें जगत्प्रसिद्ध असें जें पद्लालित्य, तेंच त्याच्या अजरामर कीर्तीस कारणीभूत झालें.

त्याचे ग्रंथ.

दंडीच्या दशकुमार चरित्रांत दुसरी एक विशेष महत्वाची गोष्ट आहे ती ही कीं, त्यांत तत्कालीन लोकस्थिति, त्या वेळचे आचारविचार, आणि नीतिविषयाचें प्रसंगानुसार अवलंबन, हीं जशींकांहीं अगदीं रेखलेलीं दृष्टीस पडतात. लबाडास लबाडीनें जिकणें; स्वार्थासाठीं नानाप्रकारचे जारणमारणादि प्रयोग करणें; दुसऱ्यांशीं कपट व कृत्रिम आचरणें; असदुपायांचा अंगिकार करणें; आणि द्यूत खेळून अथवा चौर्यादिकर्में करून निंद्य मार्गाला जाणें, किंवा लोकांच्या उपहास्यतेस पात्र होणें; इत्यादि गोष्टी त्या काळीं साधारण प्रचारांतल्या असांव्यांत, असें दंडीनें हुबेहूब काढिलेल्या चित्रावरून चागलें दिसून येतें. या कवीविषयीं एके ठिकाणीं “ कविर्दंडी, कविर्दंडी, कविर्दंडी, न संशयः ” असें ह्मटलें आहे. ह्याचाच काव्यादर्श म्हणून दुसरा ग्रंथ आहे.

सुबंधु व त्याचा काल.

सुबंधु हा बाणाच्या कांहीं पूर्वी, किंवा प्रायः तत्समकालीन असावा, अशी कल्पना आहे. त्यावरून पाहतां तो इसवी सन ६१०-६९०, अथवा सातव्या शतकाच्या अगदींच

आरंभीं उदयास येऊन गेला असावा, असें वाटतें. ह्याची प्रसिद्ध कृति ह्मटली ह्मणजे **वासवदत्ता** होय. हींत श्लेष-चमत्कृतीशिवाय दुसरें कांहींच विशेष वर्णन करण्यासारिखें नाहीं. तथापि, श्लेषरचनेंत ह्याचा हातखंडा असल्यामुळें, त्याविषयीं **बाण**कवि अति गौरवानें असें लिहितो कीं:—

कवीनामगलद्दर्पोनूनं **वासवदत्तया** ।
शक्त्येव **पांडुपुत्राणां** गतया **कर्ण**गोचरम् ॥

बाण व त्याचा काल.

बाण कवि हा वर सांगितल्याप्रमाणें सातव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला. याचें घर **शोण** नदीच्या पश्चिमेस **प्रीतिकूट** नामक नगरीं असून, त्याच्या बापाचें नांव **चित्रभानु** व आईचें नांव **राज्यदेवी** होतें.

त्याचे प्रसिद्ध ग्रंथ.

याच्या मुख्य कृति म्हटल्या म्हणजे **१ कादंबरी, २ हर्षचरित, ३ चंडिका शतक,** आणि **४ पार्वती परिणय.** ह्या सर्वांत **कादंबरी** ही कृति सर्वमान्य व नामांकित होय. हिच्यांतील संविधानकचातुर्य इतकें कांहीं विलक्षण आणि मनोहर आहे कीं, एकंदर कथेचें बहुतेक पर्यवसान होईपर्यंत पुढें काय होणार तें वाचकांस बिलकुल कळून येत नाहीं. त्यामुळें तत्पारायणतृष्णा एकसारखी वाढत जाते, व तत्संबंधीं कुतूहल सतत जागृत राहतें.

कादंबरीची भाषा प्रौढ असून चटकदार आहे; उदात्त

असून रमणीय आहे; आणि सरळ असून मधुर आहे. त्यांतील श्लेष खुबीदार असून सुरेख आहेत; व सुबोध असून मनोहर आहेत; त्यांतील ठिकठिकाणचे हुबेहुब देखावे, विचित्र शोभा, आणि रमणीय स्थळें, हीं इतक्या मार्मिकपणानें वर्णन केलीं आहेत कीं, त्यायोगानें संस्कृत भाषा ही जणूकाय त्याच्या घरीं पाणीच भरते आहे कीं काय असें भासून, त्याच्या अचाट कल्पनेचें व बुद्धिवैभवाचें फारच आश्चर्य वाटतें. बाणभट्टाचें प्रागल्भ्य, व त्याचें कवित्वसामर्थ्य, यांविषयीं खालीं लिहिलेली आर्या सुप्रसिद्ध आहे.

जाता शिखंडिनी प्राक्यथा शिखंडी तथावगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमवाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥

(गोवर्धन.)

ह्याचा भावार्थ इतकाच आहे कीं, प्राचीन काळीं शिखंडिनी ही ज्याप्रमाणें शिखंडी झाली, त्या प्रमाणेंच वाणी म्हणजे सरस्वती ही आपल्या अंगीं पुरुषाचा धीटपणा व प्रागल्भ्य येण्याकरितां, बाण झाली. एकंदरींत बाणाच्या कृतींतलें प्रागल्भ्य व्यक्त करण्याचाच सदरहू कवीचा मुख्य हेतु होय.

कादंबरीचा पूर्वार्ध हा खुद्द बाणानेंच रचला होता.

---

१ ही कथा भारतांतील उद्योगपर्वाच्या शेवटीं सांगितली आहे.

२ बवयोः सावर्ण्यम् असल्यामुळें, गोवर्धनाचार्यांनीं हा खुबीदार श्लेष व्यक्त केला आहे.

कादंबरीचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध.

परंतु तिचा उत्तरार्ध या कविवराच्या हातूनच पुरा होण्याचा ईश्वरी संकेत नसल्यामुळें, त्याजवर मृत्यूनें आपली अकालिकच झडप घातली. तथापि, दुःखांत सुख इतकेंच मानावयाचें कीं, झालेली देशहानि भरून काढण्यासाठीं, बाणाच्या पुत्रानेंच केवळ दीर्घोत्साहानें त्या कामास हातबोट लाविण्याचें मनांत आणून, राहिलेला उत्तरार्ध तडीस नेला; व ईशकृपेनें त्यांत त्याजला चांगलें यशही आलें, असें म्हणण्यास देखील कांहीं हरकत नाहीं. असें सांगतात कीं, बापाच्या वर्षश्राद्धापूर्वी कादंबरीचा राहिलेला सर्व भाग पुरा करण्याविषयीं या सत्पुत्राचा पूर्ण संकल्प असून, तो त्यानें सिद्धीसही नेला.

बृहत्कथा व कथासरित्सागर.

याशिवाय दुसरे गद्यपद्य ग्रंथ म्हटले म्हणजे बृहत्कथा आणि कथासरित्सागर असे होत. यांपैकीं प्रथमची कृति गुणाढ्यानें इ० स० च्या सहाव्या शतकांत केली असून, दुसरी कृति सोमदेवकृत इ० स० च्या बाराव्या शतकांतली आहे.

गीतगोविंद व भामिनीविलास.

जयदेवकृत गीतगोविंद, भर्तृहरिकृत शृंगारशतक, आणि जगन्नाथरायकृत भामिनीविलास, हीं संस्कृतांतील प्रसिद्ध कामुक काव्यें होत. जयदेव हा

गौड देशाचा राजा जो लक्ष्मणसेन याच्या कारकीर्दीत इ० स० च्या बाराव्या (१११६) शतकांत उदयास आला. भर्तृहरि हा फारच विद्वान् राजा असून तो इ० स० ६५० त मरण पावला. सुप्रसिद्ध नीतिशतक आणि वैराग्य-शतक यांचाही तोच कर्ता होय.

कल्पितकथा व उपाख्यानें

कल्पितकथा व उपाख्यानांपैकीं सिंहासनद्वात्रिंशिका (सिंहासनबत्तिशी), वेतालपंचविंशति (वेताळपंचविशी), विक्रमांकचरित, शत्रुंजयमाहात्म्य, वीरचरित्र, विक्रमचरित्र, आणि भोजप्रबंध, वगैरे सर्वश्रुत असे पुष्कळ ग्रंथ आहेत. विक्रमांक चरित हें काश्मीर येथील बिल्हण नामक कवीनें इ० स० १०८५ च्या सुमारास रचलें असून, यांत ऐतिहासिक माहिती खऱ्या प्रकारची आढळून येते. यांत चालुक्य नांवाच्या राजघराण्याचाही वृत्तांत आहे. शत्रूंजयमाहात्म्य हें वलभी लिपींत शिलादित्य राजाच्या कारकीर्दीत धनेश्वरानें इ० स० च्या सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत लिहिलें असून, वीरचरित्र हें अनंतानें रचिलें आहे.

कल्पितकथा आणि अद्भुत गोष्टी, यांजला हिंदूंनीं

---

१. Allied to the fables are the Fairy Tales and Romances, in which the luxuriant fancy of the

पुढें चालू.

आपल्या विशाल कल्पनेच्या योगानें विलक्षण रमणीयता आणि चारुसौन्दर्य आणिलें आहे. इतकेंच नाहीं तर, पाश्चिमात्य आणि पौरस्त्य राष्ट्रांत ज्या ज्या कल्पितकथांचा अथवा सुरस कादंबऱ्यांचा फैलाव झालेला दृष्टीस पडतो, त्या सर्वांचें मूळ भरतखंडच असून, काल्पनिक सृष्टि

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू

Hindus has in the most wonderful degree put forth all its peculiar grace and charm. These too share with the fables the characteristic form of setting just referred to, and thereby, as well as by numerous points of detail, they are sufficiently marked out as the original source of most of the Arabian, Persian, and Western fairy tales and stories;"

(H. I. L. By Pro. weber P. P. 212-213.)

१. "Horace Wilson thinks it probable that in fiction much of the invention displayed on the revival of letters in Europe was referable to an Indian origin; that enough has been ascertained to determine the actual existance in Sanskrit or in vernacular translations from it of a very extensive literature of fiction, in which many of our European acquaintances are at once to be recognised; and that the Hindus occupy an early and prominent place in the history of fiction."

(Speeches and Writtings of Dádabhai, M, P,

किंवा विलासलावण्य, रमणीयश्री अथवा माधुर्यविशेष, इत्यादिकांचे अग्रेसर हिंदूच होत.

कोष.

आतां संस्कृत भाषेच्या संबंधानें विशेष महत्वाच्या अशा फक्त दोनच विषयांचा विचार करणें राहिला आहे. १ भाषाकोष, आणि २ साहित्यशास्त्र.

भाषाकोष व त्याचा कर्ता.

भाषाकोषाची बाल्यावस्था व त्याचें आदिस्वरूप प्रथमतः निघंटूंत दिसून येतें. यांत फक्त पर्यायशब्दच दिले आहेत. तथापि, हा ग्रंथ केवळ वेदार्थबोध होण्यासाठींच केला असल्यामुळें, शास्त्रीय व सर्वव्यापक-अशा अन्य कोषाची खरी अवश्यकता होती. व ती उणीव अमरसिंहानें स्वनामव्यंजक असा अमरकोष रचून पुरी केली. हा कोष इतका सुरेख झाला आहे कीं, त्याच्या पूर्वी व तदनंतर अनेक कोषकार होऊन गेले तथापि, ह्याच्यापुढें कोणाचेंच तेज पडलें नाहीं. इतकेंच नाहीं तर, तो उदयास आल्यापासून आजमित्तीपर्यंत केवळ सतत प्रमाणभूतच होऊन राहिला आहे.

अमरसिंह हा विक्रमराजाच्या पदरीं जीं " नव-

अमरसिंहाचा काल.

रत्नें " होतीं त्यांपैकींच असल्याविषयीं प्रसिद्धि असून, विक्रम हा इ० स० पूर्वी ५६ वर्षें होऊन गेला असल्याविषयीं सर्वानुमतें ठरलेलें आहे. तथापि त्याच्या कालाविषयं अजूनही विवादच आहे. हेमचंद्र आणि हलायुध यांनीं

इतर कोषकार.

इ० स० च्या ११ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, अभिधानचिंतामणि व अभिधानरत्नमाला, हे कोष परस्पर केले आहेत. प्रसिद्ध व्याकरणकार व्याडि आणि वररुचि यांचेही लिंगविवेचनविषयक ग्रंथ आहेत. संग्रह नामक ग्रंथ व्याडीचाच असल्याविषयीं नागेशाचें ह्मणणें असून, त्याचे १,००,००० श्लोक आहेत.

साहित्यशास्त्र.

छंदःशास्त्र.

छंदासंबंधीं महामूल्य अशीं उपकरणें सूत्रांत दिसून येत असून, ऋग्वेदाच्या शेवटल्या ऋचांत देखील कांहीं छंदांचीं पारिभाषिक नांवें आढळून येतात. ब्राम्हणांत सुद्धां तत्संबंधीं विशेष ऊहापोह केला असून, निदानसूत्रें व अनुक्रमणि यांतही प्रत्येक संहितेचा कर्ता, तिचें छंद, आणि तिची देवता, यांविषयीं विवेचन आहे.

ऋक्संहितेचीं प्रातिशाख्य सूत्रें शौनकानेंच केलीं असल्याविषयीं आख्यायिका आहे. यांत सर्वच छंदोविषय आहे. याचीं तीन कांडें असून त्या प्रत्येकाचीं सहा पटलें आहेत. याजवर ऊटकृत अत्युत्कृष्ट वृत्ति आहे. छंदशास्त्राविषयीं साद्यंत विचार पिंगलानें केला असून, पिंगल व महाभाष्यकार पतंजलि हे एकच असल्याविषयीं लोकमत आहे. ह्यांतील कांहीं छंदें इतकीं पुराण आहेत कीं, तीं हल्लीं प्रचारांतही नाहींत. छंदशास्त्र प्रथमतः सूत्रकांलात, ह्मणजे इसवी सनापूर्वी सुमारें (१०००) एक हजार वर्षें, किंबहुना त्याच्यापूर्वी देखील चांगलें प्रचारांत असावें, असें एकंदर प्रमाणांवरून दिसून येतें.

त्याचें पौराणत्व.

छंद शास्त्राचे शास्ते क्रौष्टुकि, तांडी, यास्क,

"On the other hand, there are metres taught in this work which but rarely occur in modern literature,and which must be looked upon as obsolute and out of fashion. Therefore, inspite of what has been said above, we must carry back the date of its composition to a period about simltaneous with the close of the Vedic sutra literature, or the commencement of the astronomical and algebraical literatures."

(H. I. L. P. 60 Note 55.)

त्याचे शास्ते, व त्यावरील प्रमाण ग्रंथ.

सैतव, रात, आणि मांडव्य असल्या-विषयीं पिंगलानें सांगितलें आहे. या विषयावर पिंगलानंतरचे प्रमाणभूत ग्रंथ ह्मटले ह्मणजे भारतकृत अलंकार शास्त्र, व इसवी शकाच्या पंधराव्या शतकांत केलेलें साहित्यदर्पण, हे होत. काव्यादर्श (दंडीकृत. ६ वें शतक); दशरूप (धनंजयकृत १० वें शतक); काव्यालंकारवृत्ति (वामन कृत. १२ वें शतक); काव्यप्रकाश (मम्मत कृत. १२ वें शतक); सरस्वतिकंठाभरण (भोजदेव कृत. ११ वें शतक), अलंकार शास्त्र (भट्ट उद्भट कृत. इ.स. ७७९–८१३); वेगैरे नानाप्रकारचे यांच विषयावर विस्तीर्ण ग्रंथ आहेत. छंदशास्त्रांत आणि काव्यांत हिंदूंची कल्पकता आणि बुद्धिचातुर्य विलक्षणच असून, त्यांनीं आपल्या कल्पनाशक्तीची योजना, व वैदग्ध्याचा सुविनियोग, विशेष मार्मिकपणानें केला आहे, असे पाश्चिमात्यांस देखील कबूल करावें लागतें.

---

1. "For the rest, in the field of rhetoric an poetics the Hindu mind, so fertile in nice distinc tion has had free scope, and has put forth all i power, not seldom in an extremely subtle and in genious fashion."

(H. I. L. P. 232.)

दंडीच्या वेळीं भाषेच्या संबंधानें **गौड** आणि **वैदर्भ** अशा दोन **रीति** प्रसिद्धीस आल्या होत्या. तदनंतर कालांतरानें **पांचाली**, लाटी, **आवंतिका**, व **मागधी** याही **रीति** प्रचारांत आल्या.

भाषारीति.

शुद्धीपत्रक.

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध.	शुद्ध.
		प्रस्तावना.	
२	२	मुलनिवासस्थान.	मूलनिवासस्थान.
		अनुक्रमणिका.	
४	२०	भाग २४ वा.	भाग १४ वा.
५	१३	दीक्षितक्कत्त.	दीक्षितकृत.
		मूलग्रंथ.	
४	२०	Elphinstn's	Elphinston's
१५	२१	आपाआप.	आपोआप.
२१	३	नैयमिकत्व.	व नैयमिकत्व.
३२	१२	अशी,	अशी
३७	१३	तिची	त्यांची
४३	१३	ऋत्विजगर्व	ऋत्विजवर्ग.
४६	१७	सामर्थ्य अथवा,	सामर्थ्य, अथवा
४९	११	ब्राह्मर्षि	ब्रह्मर्षि
५९	१९	Tarra	Terra
६०	८	पिड्यापार्यंत.	पिढ्यापर्यंत.
६७	१६	संतोष आणि राजा व प्रजा यांची नैसर्गिकच,	संतोष, आणि राजा व प्रजा, यांची नैसर्गिकच
६८	१२	कलपरंपरा	कुलपरंपरा.

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध.	शुद्ध.
६९	४	चांगलीं	चांगली
,,	१५	हिंदु स्थातंत्र्य	हिंदु स्वातंत्र्य
,,	२१	Dakhan	Dekhan
७२	११	आह्मास	आम्हांस
८६	१५	Verual	Vernal
,,	,,	Coinceded	Coincided
९२	२०	Moons	Moon's
९८	१७	पाश्चिमात्याचें	पाश्चिमात्यांचें
१०१	१४	असा विचार	असा अविचार
,,	१५	शोभतें	शोभते
१०४	३	गहन जानाची	गहन ज्ञानाची
,,	२२	अकडापासून	अकटोपासून
१०८	९	प्रकाच्या	प्रकारच्या
११०	११	लागतें कारण,	लागतें. कारण,
११४	२३	कालाचा सिद्धता	कालाची सिद्धता.
१२०	२२	विद्याज्ञान देणें	विद्यादान देणें
१२१	२	खरोकर	खरोखर
१२५	२	संवत्सराची	संवत्सराचीं
१२९	२२	gymnasophist's	gymnasophists
१३२	२१	fo	of
१३५	१	असल्याचे	असल्याचें
१४१	७	पुरुषमेध	पुरुषमेध
,,	१०	सूत्राच	सूत्राचे
१४३	८	ाहदुत्व	हिंदुत्व
,,	१९	अष्टक	अष्टकें
१४६	१७	ब्राह्मणांचा	ब्राह्मणांची

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध.	शुद्ध.
१४८	११	कौशिक	कौषिक
१५०	११	नाराणाय	नारायणाय
१५२	१३	श्रुतिस्तुं	श्रुतिस्तु.
१५२	१९	श्रौतं	श्रौत
१५५	१	नाहीं. तरच	नाहीं तरच
१५७	२	गद्यपद्यांदि	गद्यपद्यादि.
१५८	९	लिलिल्याप्रमाणें	लिहिल्याप्रमाणें
,,	११	गुह्यसूत्रांत	गृह्यसूत्रांत
१६६	१७	Menelous's	Menelaus's
१७१	१४	झालें;	झालें,
१७९	७	मूल	मूळ
१८०	३	शाधक	शोधक
१९२	१६	Stranger	Stronger
२०२	१५	with outthetr	without their
२०५	११	ह्यांत	हींत
२०८	१३	Cunciform	Cuneiform
२१०	१	hc	the
२१२	८	on	an
२१३	२२	protabirant	protuberant
२१४	२	confincs	confines
२१६	१४	कालदासाचें	कालिदासाचें
२२२	१७	पाहिलें	पहिलें
२३५	१६	obsolute	obsolete